

Jan Ratuszniak

**Obraz Rosji mikołajowskiej w
pamiętniku Amelii Lyons
(1849-1854)**

Jan Ratuszniak

**Obraz Rosji mikołajowskiej w pamiętniku Amelii Lyons
(1849–1854)**

Portal Wiedza i Edukacja

www.wiedzaiedukacja.eu

www.e-naukowiec.eu

ISBN 978-83-936418-1-9

Lublin 2013

Recenzja naukowa
dr hab. Jarosław Kita
Profesor Uniwersytetu Łódzkiego

Autor i projekt okładki
Jan Ratuszniak

Korekta
Grażyna M. Giersztyn

Skład i łamanie
Marta Kostrzewa

ISBN 978-83-936418-1-9

Dziadkom

Spis treści

Wstęp	6
Rozdział I: Amelia Lyons i jej pobyt w mikołajowskiej Rosji (1849–1854).....	8
1.1 Sylwetka Amelii Lyons	8
1.2 Porównanie sylwetki A. Lyons z typową kobietą epoki wiktoriańskiej.....	9
1.3 Rosja pod rządami cara Mikołaja I	12
1.4 Obraz Rosji na zachodzie Europy w I połowie XIX wieku	19
1.5 Okoliczności przyjazdu i pobyt A. Lyons w mikołajowskiej Rosji	23
Rozdział II: Społeczeństwo rosyjskie w ujęciu Amelii Lyons.....	25
2.1 Szlachta	25
2.2 Kupcy	27
2.3 Chłopi.....	28
2.4 Duchowieństwo.....	30
2.5 Kontakty z Zachodem	31
2.6 Różnice społeczne	33
2.7 Kobiety z wyższych sfer	34
2.8 Rodzina.....	37
Rozdział III: Rosyjska kultura materialna i duchowa w ujęciu Amelii Lyons ..	38
3.1 Miasta	38
3.2 Wieś.....	42
3.3 Małżeństwo i obrzędy z nim związane	44
3.4 Muzyka.....	47
3.5 Rosyjska kuchnia i alkohol	48
Zakończenie	51
Summary	52
Bibliografia	53
Indeks nazwisk i miejscowości.....	58

Wstęp

O dziewiętnastowiecznym imperium carów napisano wiele rozpraw naukowych, istnieją liczne relacje dotyczące tego olbrzymiego kraju pod rządami Mikołaja I. Fenomen tego władcy stanowi po dziś dzień przedmiot badań. Pomysł tematu prezentowanej pracy wyniknął się z chęci przedstawienia tego okresu w dziejach Rosji z perspektywy kobiety, cudzoziemki przebywającej przede wszystkim na prowincji państwa rządzonego przez Żandarma Europy. Amelia Lyons starała się oddać swoje postrzeżenia poprzez pryzmat życia codziennego, a nie wielkiej polityki. We wspomnieniach angielskiej nauczycielki pojawiają się liczne nawiązania do ówczesnej kultury ludowej rosyjskich chłopów. Czyni to jej wspomnienia interesującym i inspirującym źródłem nie tylko dla współczesnych historyków.

Praca składa się z trzech rozdziałów, podzielonych na podrozdziały, analizujących życie i postrzeżenia guwernantki w kontekście jej pobytu w Rosji w rodzinie T.

Pierwszy rozdział *Amelia Lyons i jej pobyt w mikołajowskiej Rosji (1849–1854)* zawiera zwięzły biogram autorki relacji. Opisane zostało jej pochodzenie, umiejętności oraz porównanie z typową kobietą epoki wiktoriańskiej. Odrębnie zaprezentowano zwięzłe Rosję pod rządami Mikołaja I i jej obraz na Zachodzie. W końcowej części rozdziału omówiono szczegóły pobytu Amelii Lyons w imperium carów.

W rozdziale drugim *Spółeczeństwo rosyjskie w ujęciu Amelii Lyons* ukazano jej sposób postrzegania mieszkańców rosyjskiego imperium u schyłku panowania Mikołaja I (1825–1855). Opisano wszystkie grupy społeczne przez nią obserwowane: szlachtę, kupców, chłopów, duchownych, a także sytuację i specyfikę położenia rosyjskich kobiet. W zakończeniu rozdziału naszkicowano obraz rosyjskiej rodziny na podstawie wspomnień Brytyjki.

Trzeci rozdział *Rosyjska kultura materialna i duchowa w ujęciu Amelii Lyons* pokazuje wybrane aspekty rosyjskiej kultury materialnej i duchowej. Opisane zostały główne miasta imperium carów (Moskwa i Sankt Petersburg) oraz rosyjska wieś. Przedstawiono obrzędy związane z chłopskim małżeństwem, a także rosyjską muzykę ludową według zapisków Amelii Lyons. W końcowej części rozdziału pracy zaprezentowano wybrane aspekty rosyjskiej kuchni.

Podstawę źródłową pracy stanowi relacja Amelii Lyons angielskiej nauczycielki, przebywającej w Rosji w latach 1849–1854. Treść pamiętnika skonfrontowano z *Listami z Rosji* Astolphe de Custine’a, francuskiego arystokraty i podróżnika, goszczącego w imperium carów w 1839 r. Dzieło to zostało wykorzystane do porównań, gdyż było najbardziej znanym utworem dotyczącym państwa Mikołaja I, a także wywołało olbrzymią dyskusję o Rosji w całej Europie. W nurt rozważań o imperium carów wpisuje się również Amelia Lyons. Cytowane w pracy fragmenty pamiętnika Brytyjki zostały przetłumaczone przez autora.

Pośród wykorzystanej w pracy literatury przedmiotu w pierwszym rzędzie należy wymienić monografie Ludwika Bazylowa Richarda Pipesa, Eugeniusza Tarlego, Natalii Puszkariewy, Orlando Figesa, Roberta E. F. Smitha, Davida Christiana oraz Michela Cadot¹. W przygotowaniu tekstu niezastąpione okazały się również prace Wiktorii Śliwowskiej, Antoniego Gizy, Geralda T. Robinsona i Greta Buscher².

*

Goście słowa wdzięczności kieruję do Pani profesor Katarzyny Jedynakiewicz-Mróz, dzięki której praca ta wiele zyskała.

Dziękuję również serdecznie za wsparcie i fachowe porady udzielone mi przez profesora Jarosława Kitę.

Dziękuję wreszcie tym wszystkim, którzy stanowili dla mnie przyjacielskie i rodzinne oparcie w trudnych chwilach pracy, nie reprezentując żadnych instytucji: Pani dr Małgorzacie Kwietniewskiej, rodzinie Justów, a przede wszystkim mojej Mamie – Aleksandrze.

1 L. Bazylow, *Dzieje Rosji: 1801–1917*, Warszawa 1977; Idem, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986; Idem, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984; R. Pipes, *Rosja Carów*, Warszawa 2009; E. Tarle, *Wojna Krymska*, Warszawa 1953; N. L. Pushkareva, *Woman in Russian History: From Tenth to the Twentieth Century New Russian*, New York 1997; O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2007; R. E. F. Smith, D. Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge 1984; M. Cadot, *L’image de la Russie dans la vie intellectuelle française*, Paris 1967.

2 W. Śliwowska, Mikołaj I i jego czasy (1825–1855), Warszawa 1965; A. Giza, Sergiusz Uwarow i jego teoria oficjalnej ludowości, „Slavia Orinetalis” 1991, nr 1/2 s. 137–150; Idem, Uniwersytety rosyjskie w dobie panowania Mikołaja I (1825–1855), „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Historyczne”, 1987, nr 1, s. 49–66; G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime. A History of the landlord – Peasant World and a Prologue Revolution of 1917*, Los Angeles 1967; G. Bucher, *Daily Life in Imperial Russia*, London 2008.

Rozdział I: Amelia Lyons i jej pobyt w mikołajowskiej Rosji (1849–1854)

1.1 Sylwetka Amelii Lyons

Amelia Lyons urodziła się w 1820 roku. Była najstarszą córką Davida Lyonsa z Lambeth³. Miała pięcioro rodzeństwa, w tym dwóch braci. Jej ojciec pełnił funkcję starszego inspektora w Office for Auditing the Public Accounts⁴. Rodzinie Lyons'ów powodziło się całkiem nieźle jak na ówczesne standardy, dzięki czemu dzieci otrzymały odpowiednią edukację. W spisie z 1841 roku podana jest informacja, iż Amelia zdobyła wykształcenie nauczycielki muzyki oraz umiejętności typowe dla damy⁵.

Wiadomo również, że razem z rodziną przebywała na terenie kontynentalnej Europy, gdzie zwiedziła takie kraje jak: Francja, Szwajcaria, Rzesza czy Włochy⁶. Można zatem stwierdzić, iż Lyonsowie byli typową szlachecką rodziną angielską I połowy XIX wieku o ustabilizowanej sytuacji majątkowej, umożliwiającej życie na stosunkowo wysokim poziomie oraz wykształcenie dzieci.

W 1848 roku, nastąpiły dwie katastrofy: rodzinna i ekonomiczna. David Lyons zmarł nagle, na co być może miał wpływ kryzys finansowy⁷. Rodzina straciła znaczną część majątku i znalazła się w trudnym położeniu. Amelia Lyons i jej młodsza siostra, Juliana, zostały zmuszone do szukania pracy. Przyczyną tej sytuacji mogła być również decyzja braci o podziale resztek majątku, a następnie ich wyjazd w 1852 roku do Australii. W związku z ówczesnymi ograniczeniami społecznymi dotyczącymi kobiet, Amelia i Juliana miały trudności ze zdobyciem zatrudnienia. Dzięki wykształceniu udało im się

3 A. Lyons, *At Home with the Gentry: a Victorian English Lady's Diary of Russian Country Life*, Nottingham 1998, s. X.

4 Urząd do Przeprowadzenia Kontroli Rachunków Instytucji Publicznych. Więcej na ten temat w: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/42575/auditing>. (25. 10. 2009).

5 A. Lyons, *op.cit.*, s. X; Edukacja młodych dziewcząt dzieliła się na dwa etapy. Od dziewiątego do czternastego roku życia otrzymywały w pensji lub domu ogólne wykształcenie, głównie w zakresie religii, języka, historii, umiejętności takich jak gry na pianinie, rysunku oraz szycia. Od piętnastego roku życia dziewczęta uczyły się prowadzenia domu i bywania w towarzystwie. Więcej na ten temat w: P. Lejeune, *Dziewczęce „Ja”*, „Teksty Drugie” 2003, nr 2/3, s. 206.

6 A. Lyons, *op.cit.*, s. X.

7 Więcej na temat w: H. Zins, *Historia Anglii*, Wrocław 1971, s. 333.

jednak uzyskać posady guwernantek⁸. Amelia Lyons znalazła pracę w 1849 w rosyjskiej rodzinie, poszukującej nauczycielki dla dzieci. Przebywała w Rosji do czerwca 1854 roku⁹. Szczegóły jej pobytu w państwie carów zostaną przedstawione w dalszej części pracy.

Niewiele wiadomo o tym, jak przebiegała reszta życia Amelii Lyons po latach spędzonych w Rosji. Z urywków informacji jakie pozostawiła można stwierdzić, że po powrocie do ojczyzny pracowała w 1861 roku jako nauczycielka muzyki w Eden Villas w Lower Norwood. Następnie w 1891 roku pojawia się w Farncombe Rectory nieopodal Godalming, gdzie mieszkała w internacie wielebnego E. F. Bowringa. Zmarła 25 marca 1896 roku w wieku 76 lat¹⁰.

Po śmierci Juliany w 1903 roku¹¹ majątek, w tym jej zapiski z podróży do Rosji, przeszły na własność brata, Waltera Scotta Lyonsa. Wydał on również pamiętnik młodszej z siostr. Dopiero w 1995 roku, wnuk Waltera, George Lyons, student zajmujący się historią Rosji, odnalazł w rodzinnych zbiorach spisane wspomnienia Amelii Lyons¹². Zostały one opublikowane w 1998 roku przez Johna McNaira w Anglii.

1.2 Porównanie sylwetki A. Lyons z typową kobietą epoki wiktoriańskiej

W celu porównania Amelii Lyons z *typową* kobietą epoki wiktoriańskiej należy najpierw pokazać, jakie cechy powinna posiadać idealna przedstawicielka angielskiej klasy średniej tamtych czasów, następnie zaś wskazać, czym Amelia Lyons różniła się od wzorca swej epoki.

Wczesnowiktoriańska *lady*, podobnie jak jej matka z przełomu XVIII i XIX w. była wykształcona, lecz nie podejmowała pracy zarobkowej, miała pozostawać na utrzymaniu mężczyzny i zdobyć jego uznanie oraz urzeczywistniać ideał doskonałości kobiecej, który żywiciel rodziny chciał widzieć w swej żonie i córce¹³.

Kobietom narzucono wiele ograniczeń, zarówno zawodowych jak i społecznych. Oczekiwano od nich przede wszystkim urodzenia dziecka. Powszechnie występowała ekstremalna presja na rzecz macierzyństwa. Kobiety bezdzietne były postrzegane

8 A. Lyons, *op.cit.*, s. XI.

9 *Ibidem*, s. XII.

10 *Ibidem*, s. XIII.

11 *Ibidem*.

12 *Ibidem*, s. XIV.

13 G. M. Trevelyan, *Historia społeczna Anglii*, Warszawa 1961, s. 465–467.

negatywnie¹⁴. Wszystkie miały unikać przejawów seksualności, czemu służyło odpowiednie zachowanie¹⁵ oraz specyficzny ubiór¹⁶. *Ideal* wczesnowiktoriańskiej damy idealnie wpisuje się w schemat patriarchalnego społeczeństwa, w którym niewiasta jest zredukowana do roli żony i matki, wypełniającej polecenia męża.

Stroje angielskich kobiet z połowy XIX wieku

14 A. Gromkowska, *Kobieta epoki wiktoriańskiej: społeczne skonstruowanie ciała i tożsamości*[w:] „Teraźniejszość. Człowiek. Edukacja” 2000, nr 4, s. 61.

15 *Ibidem*, s. 64–65.

16 Dla lat 30. i 40. XIX w. charakterystyczna była suknia ze stanikiem podpartym, wydłużonym w szpic z wąską talią oraz bufiastymi rękawami. Stopniowo rozpowszechniało się noszenie krynoliny. Z czasem stawała się coraz dłuższa i coraz cięższa, co utrudniało możliwość poruszania się. Więcej na ten temat w: M. Toussaint-Samat, *Historia stroju*, Warszawa 2002, s. 256; M. Moźdzyska-Nawotka, *O modach i strojach*, Wrocław 2005, s. 218–222.

W rzeczywistości sytuacja płci pięknej w Wielkiej Brytanii w latach 30. i 40. XIX wieku odbiegała od przedstawionego modelu. Przemiany społeczne zapoczątkowane przez rewolucję techniczną w XVIII wieku zmieniły pozycję kobiet. Pensja męża w niższych warstwach społecznych nie wystarczała na utrzymanie rodziny. Dlatego córki i żony musiały pracować. Robotnica fabryczna uzyskiwała tym samym samodzielną pozycję gospodarczą, gdyż zarobione pieniądze stanowiły jej własność¹⁷.

Stopniowo wspomniane zmiany zaczęły zauważać też damy. Ówczesne kobiety z wyższych sfer formalnie nie pracowały, jednak pełniły funkcje pisarek, artystek i szeroko rozumianych animatorek kultury, jak np. Jane Austen¹⁸. Stało się również modne kształcenie dziewcząt przez guwernantki. Należy zaznaczyć, iż młode dziewczęta uczone w ten sposób nadal trzymały się z dala od nawet najdrobniejszych prac domowych¹⁹.

Na korzyść brytyjskich kobiet działało też prawo. Według niego były one równe w prawach z mężczyznami²⁰, dzięki czemu mogły dysponować swoim majątkiem²¹ oraz występować bez ograniczeń na drogę sądową²². W latach 30. XIX wieku pojawiły się nawet koncepcje przywrócenia im praw wyborczych²³. Sytuacja prawna angielskich kobiet, choć daleka od dzisiejszych standardów, była zdecydowanie lepsza niż w krajach gdzie wprowadzono *Kodeks cywilny* Napoleona²⁴. Przepisy dotyczące kwestii majątkowych i politycznych były w nim niezwykle korzystne dla mężczyzn²⁵, a upośledzające dla płci

17 G. M. Trevelyan, *op.cit.*, s. 466.

18 Jane Austen (1775–1817) – znana angielska pisarka. Urodziła się 16 grudnia 1775 r. w Stenton w hrabstwie Hampshire. Jej ojciec był dyrektorem szkoły. Miała siedmioro rodzeństwa. Nigdy nie wyszła za mąż. W swoich powieściach opisywała życie wyższych warstw społecznych. Zmarła 18 lipca 1817 r. w Wichester. Jej najbardziej znane powieści to *Duma i uprzedzenie*, *Rozważna i romantyczna*, *Mansfield Park*, *Emma*. Więcej na ten temat w: V. Grosvenor-Myer, *Niezlomne serce*, Warszawa 1999.

19 G. M. Trevelyan, *op.cit.*, s. 467.

20 C. Ashurst Biggs, *Great Britain [w:] History of Woman Suffrage* pod red. E. C. Stanton, S. B. Anthony, M. Gage, Urbana 2005 t. III, s. 834.

21 Pod warunkiem, że były niezamężne. Własność kobiety przechodziła na męża z chwilą ślubu. Więcej na ten temat w: G. M. Trevelyan, *op.cit.*, s. 466.

22 C. Ashurst Biggs, *op.cit.*, s. 834.

23 Niektóre arystokratki z racji posiadania ziemi miały prawo głosować, a nawet kandydować w wyborach do parlamentu. Zablokowano tę możliwość dopiero w XVII w., jednak prawo nigdy nie wykluczyło całkowicie możliwości głosowania przez kobiety, na co później powoływały się sufrażystki. Więcej na ten temat w: *Ibidem*, s. 835–836.

24 M. Bogucka, *Woman in the History of Europe: from Antiquity till the Begin of the XXIst Century*, Warszawa 2008, s. 132–133.

25 Kobiety były upośledzone prawnie w małżeństwie i w stosunkach rodzinnych. Mąż miał *władzę męzowską* nad osobą żony, która była *wieczysto małoletnia*. Wskutek tego nie mogła podejmować działań prawnych bez upoważnienia męża. *Kodeks Napoleona* znacznie ograniczył też władzę rodzicielską w zakresie sprawowania funkcji opiekuńczych. Więcej na

pięknej. Niektórzy uczeni twierdzą, iż od rewolucji lipcowej 1830 roku, także we Francji zaczęły się zmiany na lepsze, zwłaszcza w kwestii zatrudnienia²⁶. Według Jeana-Paula Arona, kobieta francuska w XIX wieku była jedynie cieniem, pomocnicą lub satelitą mężczyzny²⁷. Jednak już w okresie romantyzmu zachodzą zmiany, które wzmacniają pozycję niewiast z klasy średniej²⁸

Amelia Lyons zapewne wiodłaby beczynne życie, takie jak wiele szlachcianek, gdyby nie wspomniane już nieszczęścia rodzinne. Zmusiły ją one do znalezienia pracy i wyjazdu z kraju. Można przyjąć, iż te wydarzenia uniemożliwiły realizację ideału wiktoriańskiej lady żyjącej w patriarchalnej rodzinie. Jej postać doskonale za to wpisywała się w nowy model kobiety, która dzięki swojej pracy była samodzielna materialnie. Model ten stawał się także inspirujący dla innych dam z wyższych sfer. W połowie XIX wieku siostry Brontë²⁹ czy Florence Nightingale³⁰, zaczynały odczuwać, iż niezależna pracownica stanowi wartościowy przykład i dla damy³¹. Sama Amelia dzięki wykształceniu i walorom intelektualnym, napisze pamiętnik przedstawiający w interesujący sposób mikołajowską Rosję.

1.3 Rosja pod rządami cara Mikołaja I

Amelia Lyons przebywała w Rosji w latach 1849–1853, w okresie apogeum epoki mikołajowskiej. Właśnie wtedy system rządzenia rozwijany przez cara Mikołaja I działał z punktu widzenia swoich twórców najlepiej.

Mikołaj I urodził się 25 czerwca 1796, jako trzeci syn Pawła I i wnuk
ten temat w: K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2005, s. 256.

26 T. Stanton, *Continental Europe [w:] History of Woman Suffrage* pod red. E. C. Stanton, S. B. Anthony, M. Gage, t. III, s. 896.

27 Jean-Paul Aron, Preface, [w] *Miserable et glorieuse, la femme du XIXe* pod red. Jean-Paul Aron, Paris 1980, s. 10.

28 T. Cegielski, *Tabu, a samotność w kulturze wiktoriańskiej Anglii [w] Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturalne aspekty seksualności. Wiek XIX i XX.* pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2006, s. 31.

29 Trzy siostry: Charlotte (1816–1855), Emily (1818–1848), Anne (1820–1848). Znane pisarki angielskie. Więcej na ten temat w: Kraskowska E., *Siostry Brontë*, Kraków 2006.

30 Florence Nightingale (1820–1910) – twórczyni współczesnej sztuki pielęgniarskiej. Brała udział w wojnie krymskiej, gdzie dzięki zastosowaniu nowoczesnych metod leczenia przyczyniła się do ocalenia wielu żołnierzy. Następnie w latach 60. XIX wieku otworzyła szpital św. Tomasza i szkołę dla pielęgniarek. W 1907 roku otrzymała, jako pierwsza kobieta *Order of Merit*. Więcej na ten temat w: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/415020/Florence-Nightingale> (29.12.2009).

31 G. M. Trevelyan, *op.cit.*, s. 466.

Katarzyny II. Jego szanse na zostanie carem były niewielkie, gdyż bracia – Aleksander oraz Konstanty – byli zdecydowanie starsi od niego³². Dlatego wychowywano go na żołnierza³³. Oczywiście uczono go także języków, historii oraz ekonomii politycznej, jednak nie był dobrym uczniem i jego wiedza pozostawiała wiele do życzenia³⁴. Wygląd cara był wspaniały. Mikołaj I uchodził w sferach dworskich za najprzystojniejszego mężczyznę w Europie³⁵. Markiz de Custine³⁶ zauważał jednak także wady cara, pisząc w 1839 roku:

Cesarz przewyższa o pół głowy przeciętnych mężczyzn, postać ma szlachetną, choć niezbyt giętką. Już za młodu powziął rosyjski zwyczaj przepasywania się poniżej bioder tak, iż brzuch się podnosi ku piersi, co musiało spowodować rozdęcie żeber; ta nienaturalna wypukłość szkodzi zarówno zdrowiu jak wdziękowi ciała, żołądek przesadnie wydęty pod mundurem kończy się spiczasto i opada ponad pasem. Ta dobrowolna ułomność, krępująca swobodę ruchów, zmniejsza elegancję postawy i nadaje sztywność całej osobie. Mówią, że gdy cesarz rozluźnia pas, wewnętrzności, odzyskując na chwilę zachwianą równowagę, przygotowują go o nadzwyczajny upadek sił. Brzuch można przemieścić, nie można go zlikwidować³⁷.

32 B. W. Lincoln, *Mikołaj I*, Warszawa 1988, s. 43.

33 Kiedy Mikołaj I skończył 4 lata, jego wychowaniem zajął się generał hrabia Matwiej Lamsdorf. Był to człowiek, którego doświadczenie pedagogiczne sprowadzało się do wpajania kadetom dyscypliny wojskowej. Następnie w 1803 roku zaczęła mu pomagać matka Mikołaja, Maria Fiodorówna. Zmuszała też młodego carewicza do przestrzegania etykiety, przez co nie mógł bawić się z innymi dziećmi. Z upodobaniem oglądała manewry wojskowe oraz defilady, na które zabierała Mikołaja. Więcej na ten temat w: *Ibidem*, s. 49–53.

34 *Ibidem*, s. 52–54.

35 W. Śliwowska, *Mikołaj I i jego czasy (1825–1855)*, Warszawa 1965, s. 8.

36 Astolphe de Custine (1790–1858) – syn Armanda de Custine'a i Delphine de Sabran. Jego ojciec zginął w trakcie rewolucji, zaś reszta rodziny opuściła Francję i wyjechała do Rzeszy, skąd wróciła po kilku latach. De Custine służył w wojsku, a następnie w dyplomacji. Brał udział w Kongresie wiedeńskim. Karierę w instytucjach państwowych przerwał mu skandal. Wyszedł na jaw jego romans z żołnierzem. W 1839 roku udał się do Rosji, gdzie napisał słynne *Listy z Rosji*. Zmarł 18 października 1858 roku w Paryżu. Więcej na ten temat w: M. Nadaux, *Astolphe de Custine*, ze strony: <http://www.19e.org/personnages/france/C/custine.htm> (30.12.2009); I. Grudzińska-Gross, *Piętno rewolucji. Custine, Tocqueville, Mickiewicz i wyobraźnia romantyczna*, Warszawa 2000, s. 22–34.

37 A. de Custine, *Listy z Rosji. Rosja w 1839 r.*, Gdańsk 2001, s. 41.

Mikołaj I wraz z synem, 1832, Lew Kil'

Amelia Lyons, która widziała Mikołaja I kilkakrotnie przez chwilę, ponad 10 lat później, była pod wrażeniem wyglądu cara:

On wciąż miał majestatyczny wygląd, pomimo kilku znaków upływającego czasu, które nie były łatwe do zauważenia. On [car] trochę wyłysiał i jego włosy stały się szpakowate.(...) On [car] wciąż pozdrawiał przechodniów, którzy odwracali się w jego stronę, a następnie stawali na baczność tak by zrobić dla niego przejazd, salutując im w wojskowy sposób, przykładając palce do kapelusza³⁸.

Mikołaj I, 1830, Horace Vernet

Mikołaj I objął tron dzięki niespodziewanym okolicznościom, takim jak stosunkowo przedwczesna śmierć Aleksandra I i rezygnacja Konstantego z praw do tytułu³⁹.

W momencie objęcia przez nowego cara władzy doszło do buntu dekabrystów 14 grudnia 1825 roku⁴⁰. Wspomniane wydarzenia umocniły Mikołaja I w przekonaniu, iż trzeba walczyć z liberalnymi nowinkami⁴¹. Jego kolejne decyzje szły w kierunku utrzymania systemu samodzierżawia i tradycyjnego podziału ról w społeczeństwie rosyjskim⁴².

Razem ze swoimi współpracownikami takimi jak Karlem Nesselrode⁴³,

39 L. Bazyłow, *Dzieje Rosji: 1801–1917*, Warszawa 1977, s. 92.

40 Więcej na ten temat w: B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979; B. Bortkun., *Ogólna charakterystyka ekonomicznych poglądów dekabrystów* [w:] „Międzyuczelniany zeszyt naukowy” studia społeczno-ekonomiczne 1967, nr 14 s. 105–126, L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 70–92.

41 L. Bazyłow, *op.cit.*, s. 93.

42 W. Śliwowska, *op.cit.*, s. 7–8.

43 Karl Robert Nesselrode (1780–1862) – rosyjski dyplomata niemieckiego pochodzenia,

odpowiedzialnym za sprawy zagraniczne, Aleksandrem Benckendorffem⁴⁴, szefem III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości⁴⁵, Siergiejem Uwarowem⁴⁶, ministrem oświecenia publicznego i twórcą ideologii oficjalnej ludowości⁴⁷ prowadził reakcyjną politykę⁴⁸.

W ciągu kilkudziesięciu lat swojego panowania Mikołaj I całkowicie odszedł od wzorów koncepcji rozwoju Rosji, wypracowanych jeszcze przez Katarzynę II oraz Aleksandra I. Odrzucił postulat liberalizacji reżimu i upodobnienia imperium do państw zachodnioeuropejskich⁴⁹. Car i jego otoczenie rozpoczęli tworzenie integralnego systemu, nazwanego przez historyków „mikołajowskim”. Miał to być absolutyzm, który dzięki wykorzystaniu sprawnej administracji, cenzury i scentralizowanych, podległych władcy urzędów, miał kontrolować życie każdego Rosjanina niezależnie od jego pochodzenia czy majątku⁵⁰. Po przeprowadzeniu reform i utworzeniu odpowiednich instytucji⁵¹

jeden z liderów Świętego Przymierza, minister spraw zagranicznych cesarstwa rosyjskiego w latach 1824–1856. Jego ojciec zrobił karierę na petersburskim dworze, w czym nie przeszkodził mu wyznawany katolicyzm, natomiast matka pochodziła z bogatej żydowskiej rodziny z Frankfurtu, później przeszła na protestantyzm. W drodze kompromisu Karl Nesselrode został ochrzczony w rycie anglikańskim. Po wojnie krymskiej Aleksander II odwołał go ze stanowiska. Patrz więcej w: N. Riasanovski, *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825–1855*, Berkeley 1959, s. 44–45.

44 Aleksander Benckendorff (1783–1844) – rosyjski generał i szef III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości. Brał udział w obronie Rosji przed Napoleonem. Więcej na ten temat w: http://www.museum.ru/museum/1812/Persons/slovar/sl_b26.html (16.02.2010).

45 III. Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości został powołany do życia 3 czerwca 1826 r. Jego zadaniem było tropienie i ściganie przestępców politycznych, nadzór nad prawomyślnością obywateli, powszechna inwigilacja, zarówno Rosjan, jak i cudzoziemców. Te zadania oddział realizował, wykorzystując licznych tajnych agentów. Więcej na ten temat w: L. Bazylow, *op.cit.*, s. 94–95; i B. W. Lincoln, *op.cit.*, s. 88–90.

46 Sergiusz Uwarow (1786–1855) – rosyjski naukowiec, bliski współpracownik cara Mikołaja I. od 1811 r. pełnił funkcję rektora Uniwersytetu w Petersburgu, zaś w 1818 r. został prezesem Akademii Nauk. W 1832 r. objął stanowisko wiceministra oświaty, a rok później ministra oświecenia publicznego. W 1846 r. car nadał mu tytuł hrabiowski w uznaniu jego zasług. Jednak już w dwa lata po tym wydarzeniu stracił on stanowisko ministra oświaty, zachowując jednak prezesurę Akademii Nauk. Więcej na ten temat w: A. Giza, *Sergiusz Uwarow i jego teoria oficjalnej ludowości, „Slavia Orinetalis”* 1991, nr 1/2 s. 137–150; <http://www.uvarovka.ru/history.html?id=4> (25.11.2009: s. 1); M. A. Wes, *Classics in Russia 1700–1855: between two Bronze Horsemen*, New York 1992, s. 207.

47 To pojęcie zostanie wyjaśnione później.

48 N. Riasanovski, *op.cit.*, s. 41.

49 A. Nowak, *Od imperium do imperium*, Kraków 2004, s. 291.

50 B. W., Lincoln, *op.cit.*, s. 85.

51 Więcej na ten temat w: L. Bazylow, *op.cit.*, s. 104–105; R. Pipes, *Rosja Carów*, Warszawa 2009, s. 299–301.

w latach 30. i 40. XIX wieku nastąpiło apogeum represji wymierzonych w społeczeństwo i środowiska niezwiązane z władzą.

Ideologiczną podbudową rządów Mikołaja I była teoria *oficjalnej ludowości*. Składała się ona z trzech części: prawosławie, samodzierżawie, ludowość. Siergiej Uwarow sformułował jej zasadnicze tezy w sprawozdaniu z inspekcji Uniwersytetu Moskiewskiego opublikowanym na łamach *Żurnala Ministierstwa Narodnego Proswieszczenija*⁵². Miało to miejsce w 1832 roku⁵³. Pierwszy człon teorii wynikał z przekonania, któremu hołdowała znaczna część rosyjskich elit i środowisk twórczych ze słowianofilami⁵⁴ na czele, że najlepszą religią jest prawosławie. Ten odłam chrześcijaństwa, nie rościł sobie praw do kontrolowania władzy świeckiej, był jednak uważany za najlepszą ostoję władzy, ale także jej narzędzie. Odnośnie drugiego członu, Uwarow uważał, iż przodującym ustrojem na świecie jest samowładztwo, gdyż imperium carów nie było wstrząsane przez rewolucje, czego los nie szczędził krajom zachodnioeuropejskim⁵⁵. W związku z tym ministerstwo oświecenia podjęło się wychowania młodzieży szkolnej i studenckiej w duchu obrony ustroju istniejącego w ówczesnej Rosji, tak by młodzi ludzie nie byli podatni w mniemaniu władz na rewolucyjne idee⁵⁶. Najważniejszy trzon teorii Uwarowa stanowiła jednak *ludowość*⁵⁷, ze względu na swój wpływ na politykę wewnętrzną. Rozumiana jako *narodowość*, zawierała w sobie wielkoruskie tendencje nacjonalistyczne wymierzone zarówno przeciwko narodom nierosyjskim zamieszkującym Imperium Rosyjskie, jak i krajom Europy zachodniej. Wspomniana idea opierała się na niechęci do krajów kultury łacińskiej i katolickiej. Drugie znaczenie tego członu, to afirmacja rosyjskiej wsi i stosunków tam panujących⁵⁸. *Ludowy* charakter samodzierżawia

52 W. Śliwowska, *op.cit.*, s. 133.

53 *Ibidem*.

54 Ruch intelektualny w carskiej Rosji, głoszący wyższość słowiańskiej wspólnoty i ustroju nad zachodnią Europą. Krytycznie oceniał Piotra I, oskarżając go o próbę wynarodowienia czy wręcz zniszczenia słowiańskiej kultury. Zwolennicy tego nurtu pragnęli powrotu do wartości i struktur państwowych sprzed modernizacji Rosji zapoczątkowanej przez tego cara. Część z nich popierała koncepcje Mikołaja I, inni przejawiali tendencje demokratyczne. Więcej na ten temat w: M. Boro-Petrovich, *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*, Columbia 1966, s. 61–129, A. G. Mazour, *Modern Russian Historiography*, Princeton 1958, s. 84–94; R. Pipes, *op.cit.*, s. 272–276.

55 A. Giza, „Uniwersytety rosyjskie w dobie panowania Mikołaja I (1825–1855),” *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Historyczne* 1987, nr 1, s. 55.

56 *Ibidem*.

57 Oficjalna ludowość – termin trudny do przełożenia na język polski. Rosyjskie słowo *narodnost'* ma dwa znaczenia. Oznacza zarówno narodowość, jak i ludowość, stąd można je interpretować na kilka sposobów. Więcej na ten temat w: W. Śliwowska, *op.cit.*, s.132.

58 A. Giza, *Sergiusz Uwarow*, s. 140–141.

uzasadniano odmiennością ustrojową państwa w Rosji⁵⁹.

Pobył Amelii Lyons przypadł na schyłkowe lata panowania Mikołaja I, kiedy to ujawniły się pierwsze zwiastuny głębokiego kryzysu tego państwa.

Biurokracja imperium była niewydolna, zaś urzędnicy skorumpowani. Sytuacja wyglądała tak źle, gdyż nie byli oni w stanie utrzymać się ze swoich pensji⁶⁰. Chłopi rosyjscy nie wierzyli urzędnikom przyjmującym łapówki, a także często uważali ich za wrogów⁶¹.

W 1835 roku liczba chłopów, nie licząc ich rodzin i dzieci wynosiła 21 milionów na 60 milionów mieszkańców rosyjskiego imperium⁶². Nie była to ludność jednorodna. Wyróżnić można wśród nich dwie kategorie: chłopów państwowych i chłopów stanowiących własność prywatną. Ci drudzy byli całkowicie podporządkowani swoim panom⁶³. Sytuacja ludności utrzymującej się z rolnictwa wciąż była ciężka, mimo że Mikołaj I wydał wiele dekrétów dotyczących wsi. Ograniczył prawo zezwalające obszarnikom zsyłać chłopów na Sybir, zabroniono rozdzielania małżeństw, zakazano regulowania *duszami* długów prywatnych⁶⁴. Niemniej jednak nie zniesiono poddaństwa, co wzmocniło wyzysk mieszkańców wsi. W okresie panowania Mikołaja I doszło do wielu buntów chłopskich, zwłaszcza w latach 1850–1855⁶⁵. Pomimo narastającego napięcia społecznego car nie zamierzał przeprowadzić reformy uwłaszczeniowej⁶⁶. Powtarzające się rewolty ludności wiejskiej były jednym z czynników destabilizujących imperium rosyjskie.

Kolejnym problemem, z którym borykała się Rosja za panowania Mikołaja I była anachroniczna i zacofana gospodarka. Władca zwalczał wszelkie koncepcje industrializacji państwa, gdyż robotnicy nie pasowali do jego wizji społeczeństwa. Zakazano budowy fabryk w najważniejszych miastach⁶⁷. Powodowało to kłopoty z transportem, gdyż sieci komunikacyjne, zwłaszcza kolejowe, były za słabo rozwinięte jak na tak olbrzymie państwo⁶⁸. Amelię Lyons również zdziwił brak połączenia kolejowego pomiędzy Moskwą,

59 W. Śliwowska, *op.cit.*, s. 136.

60 R. Pipes, *op.cit.*, s. 290–293.

61 A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie polskim*, Kraków 1995, s. 287–288.

62 G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime. A History of the landlord – Peasant World and a Prologue Revolution of 1917*, Los Angeles 1967, s. 63.

63 L. Bazyłow, *Spoleczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX w.*, Wrocław 1973, s. 54–55.

64 Idem, *Dzieje Rosji: 1801–1917*, s. 101.

65 E. Tarle, *Wojna Krymska*, Warszawa 1953, t. 1, s. 30.

66 L. Bazyłow, *Dzieje Rosji: 1801–1917*, s. 99.

67 E. Tarle, *op.cit.*, s. 34–35.

68 O. Crisp, *Studies in the Russian Economy before 1914*, Plymouth 1976, s. 23.

a Petersburgiem⁶⁹.

Produkcja surowki w latach 1806–1850 wzrastała na tyle powoli, że bogata w surowce Rosja zmuszona była do importu żelaza. Powoli rosła liczba robotników, jednak z powodu ograniczeń narzucanych przez władze rozwój przemysłu nie przebiegał tak dynamicznie jak w krajach Europy zachodniej⁷⁰. Również polityka gospodarcza była niekorzystna, gdyż istniał utworzony jeszcze w 1817 roku tylko jeden rządowy bank udzielający pożyczek. Panował monetarny chaos⁷¹. Skutkiem tej nieudolnej polityki gospodarczej Rosja w 1855 roku miała zaledwie 38 zakładów mechanicznych i odlewniczych zatrudniających 4803 ludzi⁷². W tej sytuacji imperium carów nie mogło nawiązać nawet ekonomicznej walki z państwami lepiej rozwiniętymi gospodarczo, a nawet zaczęło uzależniać się od importu niezbędnych surowców.

Wszystkie wymienione wyżej czynniki powodowały słabość Rosji. Spolaryzowane społeczeństwo, bunt chłopów, nieudolna polityka gospodarcza, olbrzymia korupcja, niewydolny aparat urzędniczy czy zacietrzewienie ideologiczne Mikołaja I zwiastowały kryzys państwa.

1.4 Obraz Rosji na zachodzie Europy w I połowie XIX wieku

Ze względu na rozmiary rozprawy odbiór Rosji na zachodzie Europy w I połowie XIX wieku ograniczony będzie do społeczeństw Anglii i Francji. Jadąc do Sankt Petersburga Amelia Lyons, najprawdopodobniej знаła popularne wizje kraju, do którego się udawała. Były one kreowane przez podróżników francuskich i angielskich⁷³. Często były to relacje już anachroniczne, pochodzące z poprzednich stuleci, jak np. znana książka Gilesa Fletchera⁷⁴, wydana w 1591 roku⁷⁵. Pomimo anachronizmu oraz licznych błędów była przez wiele lat podstawową pozycją, na którą powoływali się angielscy

69 A. Lyons, *op.cit.*, s.13.

70 L. Bazylow, *Dzieje Rosji:1801–1917*, s. 136–137.

71 O. Crisp, *op.cit.*, s. 114.

72 E. Tarle, *op.cit.*, s. 35.

73 J. Korcuć, *Rosjanie w oczach podróżników francuskich w czasach restauracji i monarchii lipcowej*, [w:] „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” 1998, z. 125 s. 71.

74 Giles Fletcher starszy (1546–1611) –angielski dyplomata i kupiec. W latach 1588–1589 przebywał w Rosji. W 1591 r. opublikował dzieło *Of the Rus common wealth* opisujące wiele aspektów państwa rosyjskiego. Więcej na ten temat w: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/210052/Giles-Fletcher-the-Elder> (16.02.2010).

75 I. Grudzińska-Gross, *op.cit.*, s. 52–53.

badacze⁷⁶. Ugruntowała ona wizję Księstwa Moskiewskiego jako państwa orientalnego⁷⁷. Także w późniejszych wiekach w Wielkiej Brytanii nie uważano Rosji za część Europy⁷⁸. W latach 30. i 40. XIX wieku zwrócono jednak uwagę na zagrożenie brytyjskich kolonii oraz interesów ze strony imperium carów⁷⁹. Pod koniec lat 30. XIX wieku opublikowany został artykuł Sir Rodericka Impeya Murchisona⁸⁰. Była to pierwsza angielska publikacja przedstawiająca państwo rosyjskie w pozytywnym świetle⁸¹. Wydaje się jednak, iż wspomniany tekst nie zmienił sposobu myślenia społeczeństwa angielskiego o wschodnim mocarstwie.

Okładka książki Gilesa Fletchera

76 *Ibidem*, s. 53.

77 *Ibidem*, s. 50.

78 J. A. R Marriot, *Anglo-Russian Relations 1689–1943*, London 1944, s. 1.

79 E. Tarle, *op.cit.*, s.48–49.

80 Sir Roderick Impey Murchison (1792–1872) – angielski geolog. Badał przeszłość ziemi. Odkrywca wczesnego paleozoiku oraz systemów syluriańskiego i dewońskiego. Od 1831 r. prezes Brytyjskiego Towarzystwa Geologicznego. Od 1846 r. dyrektor muzeum geologicznego w Londynie. Więcej na ten temat w: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/397992/Sir-Roderick-Impey-Murchison> (16.02.2010).

81 M. Cadot, *L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française*, Paris 1967, s. 228.

Do czasów Restauracji zainteresowanie Francuzów Rosją było niewielkie. Ograniczało się do kilku niezbyt znaczących publikacji książkowych oraz prasowych akcji wymierzonych w armię rosyjską. Ukazywały się liczne, drobne broszury, były one jednak naiwne i propagandowe⁸². Nieco później pojawiły się wartościowsze pozycje. W 1827 roku została wydana *Six mois en Russie* Jacques'a François Ancelota⁸³. Autor krytykował w niej ustrój rosyjski⁸⁴. W 1829 ukazało się *L'Hermite en Russie* Dupré de Saint-Maura⁸⁵, wydane później jako *Petersbourg, Moscou et les provinces*⁸⁶. Utwór opisywał między innymi działalność i życie emigracji francuskiej w najważniejszych miastach imperium⁸⁷. W 1830 roku pojawiła się książka *Saint-Petersburg et la Russie en 1829* Jean-Baptiste Maya. Była ona niezwykle krytyczna wobec Rosji, zaś twórca uważał wręcz rosyjską kulturę za barbarzyństwo⁸⁸. Istniały we Francji środowiska przychylnie imperium carów, jednak były one niezbyt liczne i wpływowe⁸⁹. W latach 30. XIX wieku nie pojawił się żaden reportaż dotyczący Rosji. Obraz Rosji, jaki się z nich wyłania się z wcześniejszych publikacji, jest mało szczegółowy i zazwyczaj potwierdza stereotypy panujące nad Sekwaną⁹⁰. Rosja według francuskich podróżników to kraj zacofany, pełen chłopów, którzy potrzebują nad sobą pana. Jedynie elity prezentują pewien poziom ogłady, jednak daleko im do ideału. Podobnie jak Anglicy, Francuzi zadawali sobie pytanie, czy można uważać Rosjan za mieszkańców Europy. Odpowiedź zwykle była negatywna⁹¹. We wszystkich relacjach pochodzących z tego okresu brakowało dogłębnej analizy stosunków rosyjskich⁹².

Przełomowym wydarzeniem w kształtowaniu się obrazu Rosji na zachodzie

82 J. Korcuć, *op.cit.*, s. 71.

83 Jacques François Ancelot (1794–1854) – pisarz, poeta, autor sztuk, dyplomata. Sekretarz delegacji francuskiej na koronację Mikołaja I. Więcej na ten temat w: <http://academie-francaise.fr/immortels/base/academiciens/fiche.asp?param=378>(16.02.2010);

J. Korcuć, *op.cit.*, s. 75.

84 J. Korcuć, *op.cit.*, s. 75.

85 Jean-Pierre Émile Dupré de Saint-Maure (1772–1854) – zadeklarowany rojalista, spędził w Rosji 3 lata. Po powrocie wychwalał tamtejszą arystokrację i ustrój. Więcej na ten temat w: J. P. Dupre de Saint-Maure, *Petersburg, Moscou et les provinces*, Paris 1830, s. 39–59; J. Korcuć, *op.cit.*, s. 74; [http://gallica.bnf.fr/Search?ArianeWireIndex=index&p=1&lang=en&q=Dupr%C3%A9+de+Saint-Maure%2C+Jean-Pierre+%C3%89mile+\(16.02.2010\)](http://gallica.bnf.fr/Search?ArianeWireIndex=index&p=1&lang=en&q=Dupr%C3%A9+de+Saint-Maure%2C+Jean-Pierre+%C3%89mile+(16.02.2010)).

86 J. Korcuć, *op.cit.*, s.74.

87 J. P. Dupre de Saint-Maure, *op.cit.*, s. 39–59.

88 J. Korcuć, *op.cit.*, s. 77.

89 *Ibidem*, s. 72.

90 *Ibidem*, s. 78.

91 *Ibidem*, s. 84–85.

92 *Ibidem*, s. 86–87.

Europy było wydanie *Listów z Rosji* de Custine'a. W maju 1843 roku opublikowano tę cenną pozycję w czterech tomach⁹³. Pomimo wysokiej ceny książka zdobyła olbrzymią popularność.

Markiz Astolphe-Louis-Léonor de Custine

W ciągu pierwszych dziesięciu lat wydano za granicą 200 tysięcy egzemplarzy⁹⁴. Jak na tamte czasy był to nadzwyczajny sukces⁹⁵. Praca wywołała również olbrzymie zainteresowanie poza Francją⁹⁶. Utwór de Custine'a wpisuje się w obraz Rosji, jaki przedstawiała większość zachodnich podróżników i pisarzy poza nielicznymi wyjątkami, jak Dupré de Saint-Maure; autor⁹⁷ jednak posługuje się lepszym stylem i dokonuje błyskotliwej analizy stosunków panujących w ówczesnym imperium carów. Pojawienie się tak ciekawego dzieła wywołało ożywioną dyskusję na temat oceny funkcjonowania i obecności Rosji w Europie, a także samego państwa oraz porządków w nim panujących⁹⁸. W te rozważania o państwie carów wpisuje się również praca Amelii Lyons.

93 M. Cadot, *op.cit.*, s. 224.

94 *Ibidem*, s. 223.

95 I. Grudzińska-Gross, *op.cit.*, s. 30.

96 M. Cadot, *op.cit.*, s. 225.

97 W edycji *Listów z Rosji* pomógł Pierre Nora. Więcej na ten temat w: I. Grudzińska-Gross, *op.cit.*, s. 28.

98 Więcej na ten temat w: M. Cadot, *op.cit.*, s. 226–230.

1.5 Okoliczności przyjazdu i pobyt A. Lyons w mikołajowskiej Rosji

Amelia Lyons znalazła pracę w 1849 w rosyjskiej rodzinie, poszukującej nauczycielki dla swych dzieci⁹⁹. Nie było to niczym niezwykłym. Do Rosji w tamtym okresie przybywało wielu pracowników z zachodu, w tym i guwernerów¹⁰⁰. Należy wspomnieć, iż siostra Amelii – Juliana, pracowała na terenie Imperium carów przez 19 miesięcy do 1853 roku i również opisała swoje przeżycia z pobytu w tym państwie¹⁰¹.

Amelia Lyons nie podała nigdy nazwiska rodziny, która ją zatrudniła, określając ją jedynie literą T., co wydaje się przejawem angielskiej dyskrecji. Przywiązała się jednak do swoich pracodawców, gdyż napisała:

Podczas mojego pobytu w tej rodzinie, darzyłam ich szacunkiem, wraz z czasem rozwijały się pomiędzy nami przyjacielskie kontakty i uczucie, które zawsze będzie w moim sercu¹⁰².

Amelia Lyons spędziła w Rosji pięć lat¹⁰³. Najpierw przebywała w Sankt Petersburgu, by 18 czerwca 1850 roku wyjechać do Moskwy. Podróż była dla niej uciążliwa, gdyż nie istniała linia kolejowa łącząca oba miasta¹⁰⁴. 19 marca 1851 roku rodzina T. przeniosła się do posiadłości oddalonej, od Tambowa o 90 wiorst¹⁰⁵. W tym okresie Amelia Lyons zwiedzała często okolice i przyglądała się życiu mieszkańców¹⁰⁶. Rozmawiała też z gośćmi państwa T. Niestety i w tym przypadku określała ich literami alfabetu, co uniemożliwia ich identyfikację. Nauczycielka obserwowała również cudzoziemców sporadycznie odwiedzających rodzinę jej chlebodawców¹⁰⁷. W związku z narastającym zagrożeniem wybuchem wojny pomiędzy Wielką Brytanią, a państwem carów, postanowiła wyjechać z Rosji. W maju 1854 roku Amelia Lyons przybyła z powrotem do Moskwy, zatrzymując się po drodze w Kozłowie¹⁰⁸. Rodzina T. razem z dziećmi odwiozła ją do miasta¹⁰⁹.

99 A. Lyons, *op.cit.*, s. X.

100 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 77.

101 A. Lyons, *op.cit.*, s. X

102 *Ibidem*, s. 24.

103 *Ibidem*, s. XII

104 *Ibidem*, s. 13.

105 *Ibidem*, s. 30–31. 1 wiorsta = 1 km 66,8 km. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 180.

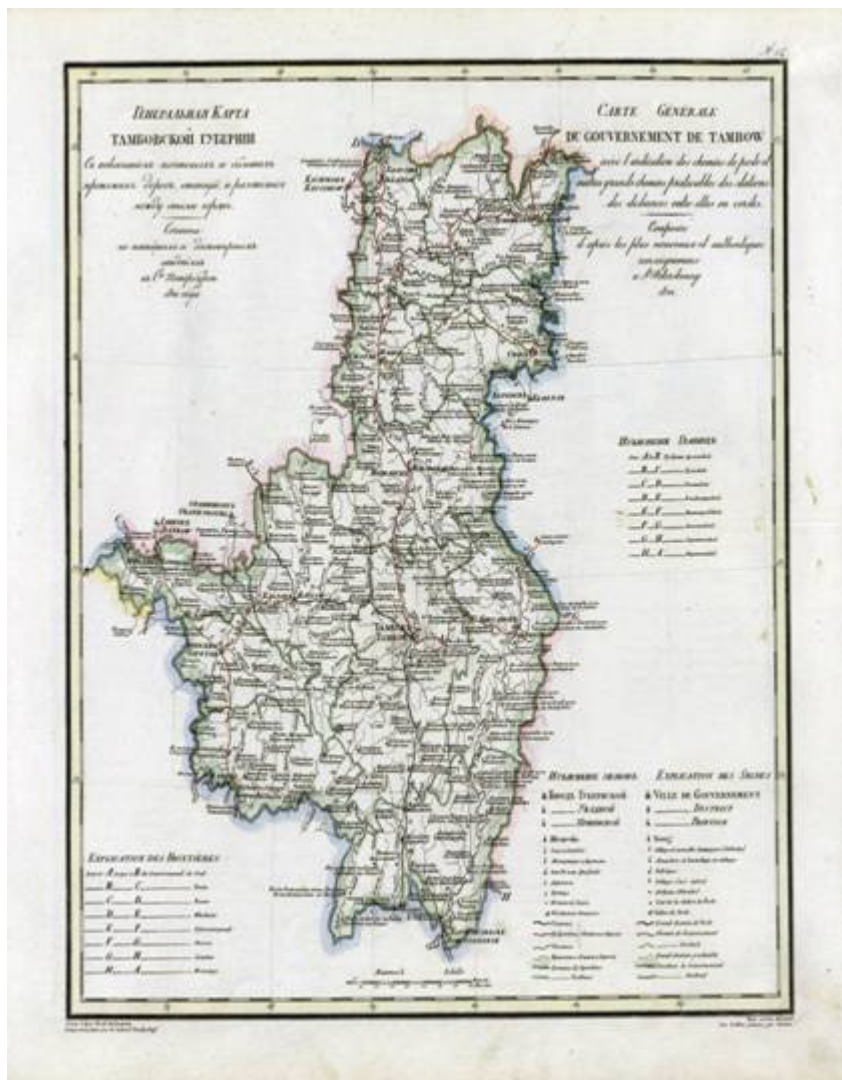
106 A. Lyons, *op.cit.*, s. 32.

107 *Ibidem*, s. 36.

108 Kozłów (obecnie Miczurińsk) – miasto leżące 73 km od Tambowa. Więcej na ten temat w: <http://www.poezda.net/articles/michurinsk.shtml> (18.02.2010).

109 A. Lyons, *op.cit.*, s.130.

Z dawnej stolicy Amelia Lyons pojechała nową linią kolejową do Petersburga¹¹⁰. Powróciła do ojczyzny w czerwcu 1854 roku krótko przed rozpoczęciem działań wojennych¹¹¹.

Mapa gubernii tambowskiej z 1821 roku

110 *Ibidem*, s. 131.

111 *Ibidem*, s. XII.

Rozdział II: Społeczeństwo rosyjskie w ujęciu Amelii Lyons

2.1 Szlachta

Z racji specyfiki wykonywanej przez Amelię Lyons pracy, najwięcej miejsca w jej pamiętnikach zajmowała charakterystyka rosyjskiej szlachty. W opinii Brytyjki, w imperium carów:

(...) istnieje kilka klas bojarów. Niektórzy z nich są bardzo biedni, posiadają jedynie niewielki kawałek ziemi (...). Ci mali posiadacze są zazwyczaj niewykształceni i niezbyt cywilizowani. Jeśli mają chłopów, są dla nich despotami. Ich jedynymi towarzyszami są osoby z tej samej grupy społecznej o podobnym poziomie wychowania. Poddani należący do nich, są biedniejsi niż ci służący bogatszym szlachcicom (...). Ich synowie nie mają możliwości wyboru kariery, mogą być jedynie urzędnikami niskiego szczebla z nikłą szansą na awans, lub pracować u bogatszej szlacheckiej rodziny. Ta warstwa jest niezwykle liczna¹¹².

Użyte we wspomnieniach określenie *bojarzy* nie było precyzyjne¹¹³. W istocie rzeczy, autorka opisywała drobną i średnią szlachtę, czyli rosyjskie *dworiaństwo*¹¹⁴. Najwięcej uwagi poświęciła życiu i zwyczajom ubogich *dworian*, pod względem stopy życiowej zbliżonej położeniem do chłopów¹¹⁵. Wspomniana grupa charakteryzowała się relatywnie małą wielkością posiadanych majątków liczących mniej niż stu chłopów pańszczyźnianych. Za panowania Mikołaja I, dekretem z 1831 roku odebrano im prawo głosu na zgromadzeniach ziemian¹¹⁶. Ze względu na trudną sytuację ekonomiczną byli też zmuszeni do pracy w urzędach lub u bogatszych szlachciców¹¹⁷. Być może przez to źle traktowali swoich chłopów, na co zwróciła uwagę Amelia Lyons, pisząc, że są *despotami*.

A przecież *dworianie* byli uprzywilejowani prawnie wobec innych mieszkańców

112 A. Lyons, *At Home with the Gentry: a Victorian English Lady's Diary of Russian Country Life*, Nottingham 1998, s. 81–82.

113 Dawne określenie bogatego szlachcica służącego władcy w Rusi. Po reformach Piotra I określenie stało się anachroniczne. Więcej na ten temat w: A. A. Zimin, *Formiowanie bojarской aristokratii w Rossyi. Wo wtoroj polowie XV-pierwoj trieti XVI w.*, Moskwa 1988.

114 Rosyjskie określenie szlachty. Więcej na ten temat w: L. Bazyłow, *Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX w.*, Wrocław 1973, s. 6.

115 *Ibidem*.

116 R. Pipes, *Rosja Carów*, Warszawa 2009, s. 182.

117 J. P. LeDonne, *Absolutism and Ruling Class: The Formation of the Russian Political Order, 1700–1825*, New York 1991, s. 23.

imperium¹¹⁸ i pracując często w administracji lub w wojsku stanowili jeden z filarów imperium carów¹¹⁹.

Amelia Lyons dostrzegła również wyższą warstwę szlachty:

Jedna z warstw rosyjskiej szlachty składa się z posiadaczy ziemi we wnętrzu Rosji; są oni bardzo zamożni, ale niekiedy źle wykształceni, choć dobrze wychowani i doskonale poformowani o wydarzeniach w kraju i na świecie (...). Ich synowie uczą się na uniwersytetach, gdzie podnoszą swoje umiejętności¹²⁰.

Amelia Lyons pokazała więc istnienie arystokracji. Przedstawiła pewne cechy charakterystyczne dla tej grupy, takie jak zamożność i wykształcenie, zwłaszcza młodego pokolenia. Zaznaczyła również, iż:

(...) pomimo niskich podatków wynoszących 20 funtów rocznie wydają oni [arystokracja] pieniądze na rozrywki i luksusy, a nie na inwestycje¹²¹.

Było to trafne spostrzeżenie, gdyż rosyjska arystokracja, a nawet średnio zamożna szlachta, spędzała czas uczując, pijąc oraz polując. Książęta budowali okazałe pałace, liczące ponad sto pokoi. Niektórzy utrzymywali własne orkiestry¹²². Powodowało to zadłużenie u lichwiarzy, zauważone przez autorkę pamiętnika¹²³. Mikołaj I w 1841 roku zaapelował do wielkich posiadaczy ziemskich, aby nie wydawali pieniędzy na luksusy, ale inwestowali w majątki¹²⁴. Według autorki wspomnień, nie posłuchano jednak tej prośby cara. Brytyjka dokładnie przedstawiła bezproduktywny tryb życia ówczesnej rosyjskiej arystokracji. Wydaje się, iż nie pochwałała próżniaczego sposobu spędzania czasu przez znaczną część elity imperium carów. Wskazała negatywne skutki działań rosyjskiej arystokracji dla państwa i dla niej samej.

W pamiętniku Amelii Lyons pojawia się rosyjskie sformułowanie *ranga*¹²⁵,

118 S. P. Frank, *Crime, Cultural Conflict and Justice in Rural Russia, 1856–1914*, London 1999, s. 6.

119 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, 8.

120 A. Lyons, *op.cit.*, s. 83.

121 *Ibidem*, s. 81.

122 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 30–31.

123 A. Lyons, *op.cit.*, s. 79–80.

124 G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime. A History of the landlord – Peasant World and a Prologue Revolution of 1917*, Los Angeles 1967, s. 57.

125 W 1722 r. Piotr I wprowadził tabelę rang. Uzyskanie odpowiedniej rangi dawało możliwość uzyskania szlachectwa. Zdobywało się je w zamian za pełnienie różnych funkcji w administracji lub wojsku. Więcej na ten temat w: L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*,

niespotykane w Anglii. Brak wyjaśnienia wydaje się zaskakujący, zważywszy specyficzność wspomnianego pojęcia, właściwego wyłącznie tradycji rosyjskiej. Począwszy od czasów Piotra I pozycja szlachcica i urzędnika zależała od rangi przez niego posiadanej¹²⁶. Kontekst użycia wspomnianej kategorii przez autorkę wskazywał, iż właściwie interpretowała jej specyfikę.

Obraz szlachty wyłaniający się z pamiętników Amelii Lyons można określić jako wiarygodny. Dokładnie opisała zwyczaje rosyjskiej elity. Zwróciła uwagę zarówno na jej pozytywne, jak i negatywne strony. Brytyjka zauważyła także destrukcyjny wpływ hulawczego trybu życia rosyjskiej arystokracji na funkcjonowanie imperium carów czy życie chłopów. Wydaje się, iż tak dokładny opis powstał, gdyż z przedstawicielami szlachty nauczycielka miała najczęściej kontakt.

2.2 Kupcy

Amelia Lyons nie napisała zbyt dużo na temat mieszczaństwa i przedstawicieli handlu, gdyż nie utrzymywała z nimi bliższych kontaktów. Jej uwagę przykuli przede wszystkim kupcy odwiedzający prowincję:

Inną grupą, której pojawienie wywołuje podniecenie zwłaszcza w gospodarstwach domowych, są wędrowni kupcy, którzy przybywają z Sankt Petersburga, Moskwy i innych większych miast. Transportują towary w wozach ciągniętych przez dwa konie. (...) Pierwszego dnia zazwyczaj wystawiają jedwabie, atlas, bawełnę, ubrania, pościel, jedwabne chusteczki, perkal (...). Drugiego dnia wyroby jubilerskie oraz papeterię. W końcu trzeciego dnia sprzedają herbatę, cukier, kandyzowane owoce, marmoladę, ciasteczka, ciasta i różne rodzaje orzechów. Czwartego dnia rano pakują swoje towary i jadą do następnej wsi¹²⁷.

Kupcy opuszczali ośrodki miejskie i sprzedawali swoje towary także na wsi, gdyż w I połowie XIX wieku rynki miejskie w Rosji były słabo rozwinięte. Około 38% mieszkańców miast i miasteczek utrzymywało się z pracy na roli¹²⁸. Amelia Lyons opisała szczegółowo sposób sprzedaży towarów w państwie rosyjskim. Musiało to być dla niej zaskoczeniem, gdyż w Anglii nie handlowano już w ten sposób¹²⁹.

s.13–16.

126 R. Pipes, *op.cit.*, s. 187.

127 A. Lyons, *op.cit.*, s. 76.

128 L. Bazyłow, *Dzieje Rosji:1801–1917*, s. 135.

129 Więcej na ten temat w: R. Brown, *Society and Economy in Modern Britain 1700–1850*, New York 2002, s. 219–221.

Autorka zwróciła również uwagę na różnice majątkowe pomiędzy kupcami:

Występuje kilka klas obwoźnych kupców. Są tacy, którzy w porównaniu z tymi opisanymi przeze mnie wyżej są biednymi domokrązcami, a ich jedyną własnością jest mały wózek z towarami. Sprzedają oni jedynie bawełnę i igły; noszą je zawieszane na ramionach¹³⁰.

Amelia Lyons opisała w istocie najbiedniejszą grupę kupców, handlujących najtańszymi towarami. Trudno powiedzieć, dlaczego nie wspomniała o istnieniu bogatych handlowców skupionych w gildiach kupieckich¹³¹, które odgrywały istotną rolę w głównych miastach ówczesnej Rosji¹³². Będąc w Sankt Petersburgu i Moskwie miała okazję zetknąć się ze wspomnianą grupą społeczną.

Amelia Lyons oceniła jednak mentalność kupiectwa:

Rosyjscy kupcy są najczęściej ignorantami w każdej dziedzinie poza handlem, w czym są mądrzy i sprytni¹³³.

W imperium carów powszechnie odbierano w taki właśnie sposób tę część społeczeństwa. Ocenę tę potęgowało nieumiejętne naśladowanie stylu życia petersburskich elit przez bogatych handlowców, co zazwyczaj kończyło się kompromitacją tych ostatnich¹³⁴.

2.3 Chłopi

Obraz rosyjskich chłopów we wspomnieniach Amelii Lyons stanowił pokłosie jej pobytu w posiadłości rodziny T. nieopodal Tambowa. Mieszkańcy wsi przybyli przywitać swoich gospodarzy¹³⁵. Nauczycielka opisała to zdarzenie w taki sposób:

Rozmawialiśmy [Amelia Lyons ze swoimi chlebobawcami] po obiedzie o niedawnych wydarzeniach, kiedy przybyli chłopci chcący przywitać swojego pana po powrocie. Chłopci byli ubrani w codzienne stroje, czyli w długie baranie kożuchy podszyte wełną, z tkaniną okręconą wokół klatki piersiowej, mieli duże buty nakładane na spodnie lub buty zrobione z materiału czy starego płótna, którymi okręcali nogi.

130 A. Lyons, *op.cit.*, s. 77.

131 Więcej na ten temat w: A. W. Demkin, *Ruskoje kupieczestwo XVII–XVIII w*, Moskwa 1990.

132 R. Pipes, *op.cit.*, s. 223.

133 A. Lyons, *op.cit.*, s. 83.

134 L. Bazylow, *Spoleczeństwo rosyjskie[...]*, s.164–166.

135 A. Lyons, *op.cit.*, s. 39.

*Jeden z chłopów zdjął czapkę i odwrócił się w stronę ikony (...), przeżegnał się, po czym odwrócił się w stronę Pana T. i pokłonił się powoli trzy razy*¹³⁶.

Oprócz wyglądu i zachowania poddanych rodziny T., autorkę pamiętnika interesowała sytuacja prawna rosyjskiego chłopca. Zauważała, że chłopcy są *de facto* własnością obszarników. W związku z tym pisała m.in.:

*Są mniej niż ludźmi. Są kupowani i sprzedawani razem z ziemią na której się urodzili i uprawiali. Pracują cztery dni w tygodniu dla swoich panów, a resztę [tygodnia] dla siebie. Niektórzy chłopcy pańszczyźniani mają niewielki kawałek ziemi na własność, uprawiają na nim zboże, warzywa i inne rzeczy. Niektórzy są bogaci, posiadają stada bydła, owiec i wiele koni. Oni mogliby uczynić swoją sytuację jeszcze lepszą, gdyby nie silne przywiązanie do barbarzyńskiego sposobu życia, który uniemożliwia im przejście do innego stanu*¹³⁷.

Obraz rosyjskiego chłopca na kartach wspomnień Lyons był zgodny z rzeczywistością. Brytyjka przedstawiła funkcjonowanie tej grupy społecznej dość szczegółowo. W 1831 r. było w imperium carów 21 milionów chłopów na 60 milionów mieszkańców rosyjskiego państwa, nie licząc członków ich rodzin¹³⁸. Nie była to ludność jednolita. Wyróżnić można wśród nich dwie kategorie: chłopów państwowych i stanowiących własność prywatną. Ci drudzy byli całkowicie podporządkowani swoim panom¹³⁹. Sytuacja ludności utrzymującej się z rolnictwa wciąż była ciężka, mimo że Mikołaj I wydał wiele dekretów dotyczących wsi, a w 1838 roku zezwolił na reformy¹⁴⁰ Pawła Kisielowa¹⁴¹. Ograniczono wówczas prawo obszarników do zsyłania chłopów na Sybir, zabroniono rozdzielania małżeństw, zakazano regulowania *duszami* długów

136 *Ibidem*, s. 39–40.

137 *Ibidem*, s. 83.

138 G. T. Robinson, *op.cit.*, s. 63.

139 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie w [...]*, s. 54–55.

140 Reformy Pawła Kisielowa miały na celu podniesie poziomu rosyjskiego rolnictwa. Ich efektem było polepszenie doli chłopów państwowych, np. poprzez przenoszenie ich do mniej zaludnionych guberni. Więcej na ten temat w: N. M. Drużynin, *Gosudarstwiennye krestjane i reforma P.D Kisielowa*, Moskwa 1958, t. 2; O. Crisp, *Studies in the Russian Economy before 1914*, Plymouth 1976, s. 81; O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi. Od XVIII do XX w.*, Białystok 2002, s. 69–71.

141 Paweł Kisielow (1788–1872) – Minister dóbr państwowych w latach 1837–1856. Autor reform podnoszących poziom rosyjskiego rolnictwa i polepszających sytuację chłopów. Był zwolennikiem zniesienia pańszczyzny. Za panowania Aleksandra II był ambasadorem w Paryżu. Więcej na ten temat w: O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *op.cit.*, s. 69; <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/319353/Pavel-Dmitriyevich-Kiselyov> (14.03.2010).

prywatnych¹⁴². Prawo podatkowe było jednak nadal niekorzystne dla mieszkańców wsi, gdyż musieli rozliczać się wspólnie oraz wносить opłaty za rekrutów¹⁴³. Znaczna część chłopów była skupiona w tzw. wspólnotach gminnych¹⁴⁴. W ramach tej struktury w okresie panowania Mikołaja I doszło do wielu buntów chłopskich, zwłaszcza w latach 1850–1855¹⁴⁵. Pomimo narastającego napięcia społecznego car nie chciał jednak nadal przeprowadzić reformy uwłaszczeniowej¹⁴⁶.

Amelia Lyons zauważyła nie tylko ciężką sytuację rosyjskiego chłopca, a także nieludzki sposób traktowania go przez pana. Zwróciła też uwagę na specyficzną mentalność mieszkańców wsi, która nawet bogatym rolnikom nie pozwalała awansować wyżej w hierarchii społecznej. Rozważania Brytyjki były w tej kwestii o wiele dojrzałe niż de Custine’a, którego we wsi najbardziej zainteresowała huśtawka. Miała ona służyć rozrywce mieszkańców, ponieważ była cicha¹⁴⁷. Bunt chłopski Francuz interpretował z kolei jako efekt braku wolności słowa¹⁴⁸. Z drugiej strony trzeba przyznać, iż także de Custine opisywał przywiązanie rosyjskich chłopów do ziemi¹⁴⁹. Oboje nie wspomnieli o istnieniu wspólnot gminnych.

2.4 Duchowieństwo

Niewiele miejsca w pamiętnikach Amelii Lyons zajął opis rosyjskiego duchowieństwa. O wiele bardziej interesowały ją uroczystości religijne i ludowe ceremonie np. śluby. Samych popów przedstawiła w ten sposób:

Duchowni, którym duchowa powierzona została edukacja są zadziwiająco ciemni i niewykształceni, zaledwie potrafią czytać i pisać. Ich powołanie jest przekazywane z ojca na syna, z pokolenia na pokolenie¹⁵⁰.

142 L. Bazylow, *Dzieje Rosji:1801–1917*, Warszawa 1977, s. 101.

143 O. Crisp, *Studies in the Russian Economy before 1914*, Plymouth 1976, s. 80–81.

144 Wspólnoty gminne (ros. sielskaja obszczina, mir). W ramach wspólnot dzielono co pewien czas ziemię pomiędzy chłopów. Członkowie tej struktury odpowiadali solidarnie za świadczenia. Wspólnoty załatwiały swoje wewnętrzne sprawy na zasadach samorządu. Zostały zlikwidowane w 1905 r. Więcej na ten temat w: L. Bazylow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 68–69; G. Bucher, *Daily Life in Imperial Russia*, London 2008, s. 131.

145 E. Tarle, *Wojna Krymska*, Warszawa 1953, t. 1, s. 30.

146 L. Bazylow, *Dzieje Rosji:1801–1917*, s. 99.

147 A. de Custine, *La Russie en 1839*, Paris 1843, t. 3, s. 196.

148 Idem, *Listy z Rosji. Rosja w 1839 r.*, Gdańsk 2001, s. 90–91.

149 *Ibidem*, s. 37–38.

150 A. Lyons, *op.cit.*, s. 83.

W istocie rzeczy była to zamknięta grupa społeczna, uzależniona ekonomicznie od państwa. Popierała ona bez zastrzeżeń system mikołajowski i nie zabierała głosu ani w sprawach politycznych, ani społecznych¹⁵¹. Od lat 20. XVIII wieku zamiast patriarchy cerkwią kierowało kolegium duchowne, złożone z przedstawicieli wyższego duchowieństwa i świeckich przedstawicieli cara – Świętobliwy Synod¹⁵². Władcy rosyjscy, także Mikołaj I, nie interesowali się poziomem intelektualnym popów i popierali centralizację struktur kościelnych¹⁵³. Oberprokuratorami cerkwi mianowano generałów lub biurokratów¹⁵⁴. Na opisane zjawisko zwrócił także uwagę Astolphe de Custine:

*Religia chrześcijańska w Rosji zatraciła swoją cnotę: jest nieruchoma, jest jednym z trybów despotyzmu*¹⁵⁵.

2.5 Kontakty z Zachodem

Amelia Lyons stwierdziła, iż wiedza ówczesnych Rosjan o krajach zachodniej Europy była spora. Należy zauważyć, iż Brytyjka swoją opinię sformułowała na podstawie obserwacji szlachty. W swoim pamiętniku napisała:

*Poziom wiedzy, którą Rosjanie zazwyczaj posiadają o historii, literaturze, politykach i gościach z innych krajów, jest zadziwiający*¹⁵⁶.

Nauczycielka widziała trzy przyczyny takiego stanu rzeczy. Pierwszą był talent do nauki języków:

*Posiadają niesamowity talent do nauki obcych języków, posługują się nimi z niezwykłą gracją, bez złego akcentu*¹⁵⁷.

151 J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu. Epoka Mikołajowska*, Warszawa 1998, s. 116.

152 B. Uspienski, *Car i patriarcha. Charyzmat władzy w Rosji*, Katowice 1999, s. 164–165.

153 D. H. Shubin, *A History of Russian Christianity. The Synodal Era to Sectarians 1725–1894*, New York 2004, t. 3, s. 109.

154 *Ibidem*, s. 110.

155 A. de Custine, *Listy z Rosji[...]*, s. 117.

156 A. Lyons, *op.cit.*, s. 9.

157 *Ibidem*.

Drugą stanowili cudzoziemcy licznie przebywający w Rosji¹⁵⁸, zwłaszcza Francuzi¹⁵⁹. Jednak zdaniem autorki pamiętnika, najważniejszy czynnik tkwił w mentalności mieszkańców imperium carów:

Jedną z przyczyn doskonałej orientacji Rosjan w sprawach innych krajów jest niezdolność przeprowadzenia zmian we własnym [państwie]. Oni [Rosjanie] zachowują dla siebie opinie o innych krajach z obawy przed władzami (...) Pragną przeprowadzić podobne rewolucyjne zmiany, jednak władze im na to nie pozwalają, więc wolą zbierać po kryjomu informacje¹⁶⁰.

Z tego fragmentu pamiętnika wynika, iż Rosjanie pomimo dużej wiedzy o państwach zachodniej Europy, woleli się nią nie chwalić, obawiając się swoich władz. Markiz de Custine odniósł podobne wrażenie po rozmowie z niemieckim karczarzem:

– Panie, oni mają dwie fizjonomie – nie mówię o sługach, ci nie mają żadnej, mówię o panach; ci, gdy zsiadają ze statku, żeby się udać do Europy, mają minę swobodną, wesołą, zadowoloną – to konie, co zerwały uzdę, ptaki wypuszczone z klatki. Mężczyźni, kobiety, starzy i młodzi – wszyscy się cieszą jak uczniowie w czasie wakacji. Wracając, te same osoby mają twarze wydłużone, ponure, cierpiące; mówią krótko, strzępami zdań, czoło mają stroskane. Z tej różnicy wywnioskowałem, że kraj, który się opuszcza z taką radością, a do którego się wraca z takim żalem, to niedobry kraj¹⁶¹.

Spostrzeżenia Amelii Lyons i de Custine'a były zbieżne i bliskie prawdy. Państwa zachodnioeuropejskie były negatywnie postrzegane przez Mikołaja I i ideologów *Oficjalnej ludowości*¹⁶². Osoby, które jawnie propagowały zachodnie wartości, bądź zostały za takie uznane, mogły być pociągnięte do odpowiedzialności karnej¹⁶³.

Należy zaznaczyć, iż młodzi ludzie ze stanu szlacheckiego często wyjeżdżali studiować zagranicą, np. do Getyngi czy Paryża¹⁶⁴. Wskutek tego studenci powracający do Rosji bardzo dobrze znali obce języki, zwłaszcza francuski i niemiecki. Najslabiej znano angielski¹⁶⁵. Uwarow próbował walczyć z ówczesną zachodnią kulturą, nawołując

158 *Ibidem*.

159 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 22.

160 A. Lyons, *op.cit.*, s. 10.

161 A. de Custine, *Listy z Rosji[...]*, s. 5.

162 M. A. Wes, *Classics in Russia 1700–1855: between two Bronze Horsemen*, New York 1992, s. 248.

163 Agenci III Oddziału walczyli np. z osobami zapuszczającymi brody na hiszpańską lub francuską modłę. Więcej na ten temat w: W. Śliwowska, *Mikołaj I i jego czasy (1825–1855)*, Warszawa 1965, s. 138.

164 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 376.

165 *Ibidem*.

do zakazu nauczania języków obcych i tłumaczenia książek¹⁶⁶. Amelia Lyons zauważyła te starania władz rosyjskich, gdyż miała świadomość kontroli osób wyjeżdżających, a także ograniczeń w wydawaniu paszportów przez carskie władze¹⁶⁷.

Obraz rosyjskich kontaktów z zachodnimi państwami przedstawiony na kartach wspomnień Brytyjki był zgodny z prawdą, choć mało szczegółowy. Dobrze oddana została ówczesna polityka państwa rosyjskiego względem ograniczenia kontaktów z państwami zachodnimi. Nauczycielka zauważała również nieskuteczność wspomnianych działań, gdyż elita imperium carów miała dużą wiedzę o zachodzie i tamtejszych rozwiązaniach ustrojowych. Wynika to być może z tego, iż na prowincji dążenia ówczesnych władz rosyjskich nie były tak dobrze widoczne jak w stolicy.

2.6 Różnice społeczne

Amelia Lyons zwróciła też uwagę na duże zróżnicowanie społeczne w Rosji. Zapisała w swoim pamiętniku:

Rosyjskie społeczeństwo jest podzielone na cztery klasy, które różnią się od siebie, tak bardzo jak kasty w Indiach¹⁶⁸.

Na podstawie informacji pojawiających się w poprzednich podrozdziałach można stwierdzić, iż Amelia Lyons ma rację porównując kastowy system Indii ze zróżnicowaniem społecznym panującym w Rosji. Nauczycielka wskazuje w kilku fragmentach swojego pamiętnika¹⁶⁹, iż w imperium carów był możliwy awans do wyższej grupy społecznej dzięki rangom lub zdobyciu odpowiedniego orderu, choć proces był najczęściej rozłożony na pokolenia¹⁷⁰. Na dodatek Mikołaj I ograniczył tę możliwość w znaczący sposób zmieniając tabelę rang dekretem z 11 VI 1845 roku¹⁷¹, jeszcze przed przyjazdem Amelii Lyons do Rosji.

Także markiz de Custine zwracał uwagę na zróżnicowanie społeczne w Rosji:

Spotykałem raz po raz kupców, żołnierzy, rolników, dworzan, a wszyscy różnili się strojem:

166 Uwarow chciał się posunąć do zakazu wydawania takich twórców, jak Homer czy Demostenes. Więcej na ten temat w: M. A. Wes, *op.cit.*, s. 248.

167 A. Lyons, *op.cit.*, s. 22.

168 *Ibidem*, s. 80.

169 *Ibidem*, s. 83.

170 R. Pipes, *op.cit.*, s. 223.

171 L. Bazylow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 16.

*ubiór, który nie skazywałby na rangę człowieka, człowiek, którego jedyną wartością byłyby osobiste zasługi byłyby tu anomalią, europejskim wynalazkiem importowanym przez niespokojnych nowatorów i nieostrożnych podróżników*¹⁷².

Oba opisy zróżnicowania społecznego wydają się podobne. Zarówno Brytyjka, jak i Francuz byli zaszokowani panującymi podziałami klasowymi w państwie rosyjskim. Obojgu przypominały bardziej Azję niż Europę. Różnice społeczne w zachodnich państwach takich jak Francja czy Anglia, nie były już w tamtym czasie tak bardzo widoczne.

2.7 Kobiety z wyższych sfer

Odrębne miejsce w pamiętnikach Amelii Lyons zajmowały rosyjskie kobiety-szlachcianki. Z racji swej pracy często stykała się z przedstawicielkami ziemiańskiej elity. Najwięcej uwagi poświęciła charakterystyce swej chlebodawczyni, pani T. Według słów Brytyjki:

*Była ona najbardziej czarującą i piękną kobietą, należącą do znaczącej rodziny, ale nie wywyższała się (...). Wielu ludzi chciałoby mieć takie maniere jak ona*¹⁷³.

Pani T. Amelia Lyons przeciwstawiła inną kobietę z wyższych sfer. Druga z opisywanych przez nią kobiet:

*Była idealną przedstawicielką pewnego typu rosyjskiej damy: impulsywna, sroga, despotyczna, kapryśna, niesympatyczna, wręcz niezdolna do jakiegokolwiek wielkoduszności*¹⁷⁴.

Ów złożony wizerunek rosyjskiej damy nie odbiegał od rzeczywistości. W pierwszej połowie XIX w. kobiety z wyższych sfer miały pełnić rolę żon i matek¹⁷⁵. Musiały być całkowicie wierne mężowi¹⁷⁶, ci zaś bez żadnych konsekwencji mogli je zdradzać¹⁷⁷. Z drugiej strony, szlachcianki odgrywały często dużą rolę w majątkach. Mając

172 A. de Custine, *Listy z[...]*, s. 70.

173 A. Lyons, *op.cit.*, s. 7.

174 *Ibidem*, s. 15.

175 R. Bisha, J. M. Mheith, Ch. Holden, W. Wagner, *Russian Woman 1698–1917: experience and expression*, an anthology of sources Bloomington 2002, s. 58–59.

176 *Ibidem*, s. 60.

177 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 44.

nieograniczoną władzę nad swoimi poddanymi, rekompensowały niekiedy swe problemy okrucieństwem wobec chłopów, służby, a nawet własnych dzieci¹⁷⁸.

Autorka pamiętnika zwróciła też uwagę na strój rosyjskich szlachcianek¹⁷⁹. Według jej opinii wiele kobiet z tego grona było świetnie ubranych:

*Ubiór Rosjanek, kiedy pojawiają się w towarzystwie jest zadziwiająco szykowny, nie zawsze w Paryżu bywa tak dobrze dobrany i wyrafinowany (...)*¹⁸⁰.

Wielka księżna Aleksandra Nikołajewna, córka Mikołaja I, lata 40. XIX wieku

178 Służba i chłopci byli traktowani w nieprawdopodobnie sadystyczny sposób. Kucharza, który przypalił potrawę katowano knutem, chłopów przykuwano do drzew bądź głodzono. Córki były nieraz często bite przez matki w celu skłonienia ich do wyjścia za odpowiedniego kandydata lub by przyzwyczyli się do posłuszeństwa mężowi. Pewna szlachcianka rozciągała za pomocą specjalnego przyrządu swojego kilkuletniego synka, aby ten stał się w przyszłości huzarem. Takie praktyki cieszyły się aprobatą społeczną. Więcej na ten temat w: L. Bazyłow, *Społeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 41–43; J. Kucharzewski, *op.cit.*, s. 185.

179 Większość elementów stroju ziemianek stanowiło kopię mody zachodu. Jednak zimą z racji klimatu nosiły stroje odbiegające od wzorów stosowanych w Paryżu. Więcej na ten temat w: N. L. Pushkareva, *Woman in Russian History: From Tenth to the Twentieth Century New Russian*, New York 1997, s. 179–189.

180 A. Lyons, *op.cit.*, s. 4.

Z drugiej strony Amelia Lyons dostrzegła niedbałość niektórych Rosjanek na co dzień w domu:

*Kobiety czasami noszą przez cały dzień, a nawet śpią w niedbale założonych podomkach, włosy wkręcone w papiloty, myją się co kilka dni w obawie przed zniszczeniem cery*¹⁸¹.

Z racji wykonywanego zawodu, Brytyjka interesowała się formami uczenia młodych rosyjskich kobiet. Według słów pamiętnika:

*Dziewczęta są zazwyczaj uczone w swoich domach przez guwernantki i nauczycieli. Jednak istnieją państwowe instytucje kształcące córki biednych bojarów, których nie stać na wynajęcie guwernera dla swoich dzieci*¹⁸².

W istocie rzeczy zorganizowany system kształcenia dziewcząt w imperium carów właściwie nie istniał, a kobiety w epoce mikołajowskiej nie mogły ani studiować, ani kształcić się zawodowo¹⁸³. Z drugiej strony bogate, arystokratyczne rodziny dbały o wykształcenie swoich córek. Uczyły się one kilku języków, historii, geografii, rysunku, muzyki, tańca oraz manier¹⁸⁴. Od czasów Katarzyny II były zakładane instytucje o niezbyt wysokim poziomie, mające na celu edukację dziewcząt ze szlacheckich rodzin¹⁸⁵.

Amelia Lyons przedstawiła charakterystyczne przymioty i zwyczaje rosyjskich szlachcianek. Opisała sposób ubierania się. Zwróciła także uwagę na ciemną stronę charakteru rosyjskich kobiet. W jej pamiętnikach nie zabrakło miejsca na kwestię edukacji dziewcząt w imperium carów. Wydaje się, iż obraz kobiety z wyższych sfer zawarty w pamiętniku Brytyjki był zgodny z ówczesną rzeczywistością.

181 *Ibidem*, s. 4.

182 *Ibidem*, s. 8.

183 G. A. Tizskin, *Z historii wyższego kształcenia kobiet w Rosji*, Rozprawy z Dziejów Oświaty, 1983, t. 23 s. 125.

184 N. L. Pushkareva, *op.cit.*, s. 226.

185 Dziewczęta uczyły się tam przede wszystkim prowadzenia gospodarstwa domowego. Takich szkół powstało jednak niewiele. Więcej na ten temat w: R. Bisha, J. M. Mheith, Ch. Holden, W. Wagner, *op.cit.*, s. 160; W. A. Serczyk, *Katarzyna II*, Wrocław 2004, s. 172–173.

2.8 Rodzina

Amelia Lyons została zatrudniona przez rodzinę T. W ciągu kilkuletniego pobytu w Rosji bardzo się do niej przywiązała¹⁸⁶. Najwięcej miejsca w swoich pamiętnikach poświęciła pani T., natomiast postać gospodarza domu pojawia się na kartach wspomnień stosunkowo rzadko. Wiadomo, iż oprócz majątku ziemskiego, posiadał manufakturę produkującą dywany¹⁸⁷. Podróżowali również na zachód¹⁸⁸. Mieli trójkę dzieci – dwóch synów oraz córkę. Starszy syn kształcił się w Moskwie¹⁸⁹, natomiast młodszy, zaledwie ośmioletni, uczył się w domu¹⁹⁰. Co ciekawe, podczas nieobecności pana T., to jego żona zarządzała majątkiem¹⁹¹.

Wbrew pozorom Amelia Lyons nie podała w swoim pamiętniku dokładnego obrazu rodziny T. Starła się przede wszystkim przedstawić ich zwyczaje oraz codzienne życie.

Z drugiej strony nie napisała nawet jak nazywają się dzieci chlebowawczyń, mimo że była ich nauczycielką. Nie przedstawiła wyglądu członków rodziny. Być może, był to przejaw angielskiej dyskrecji lub wpływ markiza de Custine'a, który zastosował podobny zabieg. Swoich rozmówców określał literami alfabetu i starał się nie opisywać ich wyglądu, chyba, że były to osoby powszechnie znane np. Mikołaj I. Być może chciała również ochronić ich tożsamość przed rosyjskimi władzami.

W okresie, kiedy Amelia Lyons przebywała w państwie rosyjskim, tamtejsze rodziny miały patriarchalny charakter oraz strukturę¹⁹², a pozycje w domu określał wiek, płeć i autorytet¹⁹³. Brytyjka nie podjęła jednak próby opisanie specyfiki owej najmniejszej komórki społecznej, dlatego że prawdopodobnie nie odbiegała ona od znanych jej angielskich wzorców.

186 A. Lyons, *op.cit.*, s. 24.

187 *Ibidem*, s. 53.

188 *Ibidem*, s. 55.

189 *Ibidem*, s. 61.

190 *Ibidem*, s. 127.

191 *Ibidem*, s. 55.

192 R. Bisha, J. M. Mheith, Ch. Holden, W. Wagner, *op.cit.*, s. 58.

193 *Ibidem*.

Rozdział III: Rosyjska kultura materialna i duchowa w ujęciu Amelii Lyons

3.1 Miasta

Amelia Lyons podczas swojego pobytu w Rosji niewiele czasu spędziła w ośrodkach miejskich, dlatego opis Moskwy czy Sankt Petersburga nie był szczegółowy. Autorka pamiętnika nie zamierzała dokładnie przedstawiać życia miejskiego:

Tematem tego małego wolumenu nie jest dokładne przedstawienie społeczeństwa i życia w Sankt Petersburgu czy Moskwie. Wszystko na ten temat zostało napisane przez bardziej utalentowanych i doświadczonych pisarzy¹⁹⁴.

Nauczycielka skupiła się na przedstawieniu własnych refleksji na temat największych miast carskiego imperium.

Mieszkańcy Sankt Petersburga zostali przedstawieni na kartach wspomnień Brytyjki w następujący sposób:

Mogę stwierdzić, że zwyczaje tamtejszych Rosjan są zapożyczone od cudzoziemców. Wkrótce po swoim przybyciu do Sankt Petersburga odkryłam, iż trudno jest znaleźć rosyjskie osobliwości. Miasto jest całkowicie pozbawione ludzi posiadających rosyjską narodowość. Nowa stolica nie była miejscem gdzie można by nawiązać bliższą znajomość [z Rosjanami], poznać ich charakter i zwyczaje¹⁹⁵.

Most Aniczkowa, lata 40. XIX wieku, W. Sadownikow

W pierwszej połowie XIX wieku Sankt Petersburg przeżywał okres dynamicznego

194 A. Lyons, *At Home with the Gentry: a Victorian English Lady's Diary of Russian Country Life*, Nottingham 1998, s. 18.

195 *Ibidem*, s. 2.

rozwoju. Ten okres trwał do lat 40. XIX wieku, by w końcowym etapie rządów Mikołaja I tempo rozkwitu miasta spowolniło¹⁹⁶. Nowo powstałe budynki wznoszono w stylu klasycystycznym¹⁹⁷ i empire¹⁹⁸. Stolica imperium miała zdecydowanie bardziej europejski charakter niż inne ośrodki miejskie w tym okresie¹⁹⁹. Nawet architekci pochodzenia rosyjskiego wzorowali się na zachodnich rozwiązaniach²⁰⁰. Pomimo wspaniałości i przepychu nadbałtyckiego portu, Rosjanie odbierali go jako miejsce nie pasujące do ich kultury²⁰¹. Wydaje się, więc iż Amelia Lyons dobrze oddała specyfikę ówczesnej rosyjskiej stolicy.

Sankt Petersburg liczył w 1847 roku 483 tysiące mieszkańców²⁰². Sytuacja narodowościowa miasta w pierwszej połowie XIX wieku była trudna do oszacowania, ponieważ ewidencję ludności prowadzono jedynie szacunkowo²⁰³. Dane dotyczące cudzoziemców pochodziły z 1818 roku. Najwięcej było Niemców – 23600, Francuzów – 4 tys., Finów – mniej więcej tyle samo, Szwedów – 2360, Anglików – 900. Z czasem liczba obcokrajowców wzrosła, jednak Rosjanie stanowili nadal ponad 80% mieszkańców miasta²⁰⁴. Podczas panowania Mikołaja I cudzoziemcy, zwłaszcza niemieccy koloniści, chętnie zasilali ludność stolicy imperium carów i odcisnęli swoje piętno na strukturze oraz funkcjonowaniu miasta²⁰⁵.

Markiz Alphonse de Custine postrzegał Sankt Petersburg podobnie jak Amelia Lyons, określając to miasto jako:

(...) pozbawione charakteru, raczej pompatyczne niż imponujące, raczej rozległe niż piękne, wypełnione gmachami bez stylu, bez gustu, bez historycznego znaczenia²⁰⁶.

196 L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984, s. 80.

197 Idem, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 299.

198 O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2007, s. 118.

199 *Ibidem*, s. 119.

200 Wielu z wybitnych rosyjskich architektów było uczniami francuskich budowniczych. Adrian Zacharow, twórca takich budynków jak gmach admiralicji czy nieistniejącego już soboru św. Andrzeja w Kronsztadzie, terminował u Jeana Françoise Chalgrina (1739–1811), autora Łuku Triumfalnego. Więcej na temat w: L. Bazyłow, *Historia nowożytnej[...]*, s. 308–309.

201 O. Figes, *op.cit.*, s. 119.

202 L.W. Wyskoczko, *Wlįjanie Peterburga na choziaństwo i byt gosudarstwiennych krestjan Petersburskoj gub. w pierwoj połowinie XIX w.*, [w:] *Staryj Peterburg. Istoryczkoj-etnograficzeskije Issledowanija*, red. N. W. Juchniowa, Lennigrad 1982, s. 129.

203 L. Bazyłow, *Polacy w[...]*, s. 91.

204 *Ibidem*.

205 N. W. Juchniow, *Peterburg – Mnogacionalnaja stolica* [w:] *Staryj Peterburg. [...]*, s. 9.

206 A. de Custine, *Listy z Rosji. Rosja w 1839 r.*, Gdańsk 2001, s. 72.

W jego opinii:

Petersburg został zrobiony przez ludzi bogatych, których umysł ukształtował się w drodze porównania – bez głębszych studiów – różnych krajów Europy. Ten legion podróżników, mniej lub bardziej wyrafinowanych, raczej doświadczonych niż uczonych, był sztucznym narodem, wyborem umysłów inteligentnych i zręcznych, zwerbowanych spośród wszystkich narodów świata. Nie był to lud rosyjski; ten jest szydery jak niewolnik, który się pociesza za dźwiganie jarzma, szydząc po cichu ze swoich ciemniejszych, lud zabobonny, samochwalczy, odważny i leniwy jak żołnierz; poetyczny, muzykalny i myślący jak pasterz; bowiem nawyki koczowniczych plemion będą długo panować wśród Słowian. To wszystko nie zgadza się ani ze stylem gmachów, ani z rozplanowaniem ulic Petersburga, jest tu wyraźna scysja między architektem a mieszkańcami. Europejscy inżynierowie przybyli, by powiedzieć Moskowitom, jak powinni zbudować i ozdobić stolicę godną podziwu Europy, a ci z tym swoim wojskowym posłuszeństwem ustąpili przed siłą rozkazu²⁰⁷.

Dawną stolicę Rosji – Moskwę, Amelia Lyons zobaczyła po raz pierwszy w połowie 1850 roku. W jej opinii miasto nie było tak imponujące jak Sankt Petersburg:

Spółeczeństwo starej stolicy nie jest światowe jak nowej, ale chociaż pozbawione tej wspaniałości i oglądy jaka charakteryzuje Sankt Petersburg, zyskuje na oryginalności²⁰⁸.

Moskwa, pomimo prób upodobnienia do Petersburga podejmowanych przez cesarzy Rosji od czasów Katarzyny II i spaleni w 1812 roku, zachowała swój dawny charakter. Pomimo gorączkowej odbudowy miasta nie naśladowano niewolniczo zachodnich wzorców²⁰⁹. Zachowano tradycyjny układ miasta, modernizując jedynie niektóre dzielnice i budynki²¹⁰. Autorka pamiętnika zwróciła uwagę na to pisząc, iż gorzej rozplanowano ulice niż w Sankt Petersburgu²¹¹. Utrzymaniu odrębności stylistycznej Moskwy sprzyjał lansowany przez Mikołaja I i zwolenników *oficjalnej ludowości*, styl neobizantyński²¹². Większość budynków zbudowanych w starej stolicy z lat. 30. i 40. XIX

207 *Ibidem.*

208 A. Lyons, *op.cit.*, s. 18.

209 O. Figes, *op.cit.*, s.116.

210 Architektem kierującym odbudową Moskwy był Osip Beauvais (1784–1834). W jego koncepcji Kreml nadal miał pozostać centrum starej stolicy, pomimo budowy różnych monumentalnych budowli. Więcej na ten temat w: L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 184; idem, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej[...]*, s. 326.

211 A. Lyons, *op.cit.*, s. 19.

212 Styl neobizantyński nazywany też rosyjsko-bizantyńskim czy rusko-bizantyńskim, był w istocie dosyć eklektyczny. Pojawiały się w nim elementy gotyckie czy klasycystyczne. Mikołaj I i jego ideologowie nadali mu taką nazwę, by podkreślić odrębność Rosji od zachodu. Architektami tworzącymi w tym stylu byli: Konstanty Thon, autor Soboru Zbawiciela oraz Roman Kuźmin, twórca dworca Jarosławskiego w Moskwie. Więcej na ten temat w: O. Figes,

wieku była utrzymana we wspomnianej konwencji²¹³.

Widok na pałac Bojarów na Kremlu, lata 40. XIX, Félix Benoit

Spółeczeństwo Moskwy było o wiele bardziej konserwatywne niż Petersburga. W dawnej stolicy imperium carów głównie przedstawiciele starej rodowej arystokracji budowali swoje pałace. Mieszkało tam również niewielu cudzoziemców²¹⁴. Moskwa była miejscem przyziemnych, codziennych spraw i zajęć, chociaż słynęła także z przyjęć oraz wystawnych balów²¹⁵. W okresie panowania Aleksandra I i Mikołaja I miasto urosło do rangi najświetniejszego w Rosji centrum kulturalnego i naukowego²¹⁶. W pierwszej połowie XIX wieku Moskwa była postrzegana przez społeczeństwo państwa carów jako symbol kultury narodowej, podczas gdy Petersburg kojarzony był raczej jako forpoczta zachodnich idei²¹⁷.

Opisujący Moskwę w swych *Listach z Rosji* markiz de Custine pisał, co następuje:

Moskwa widziana od zewnątrz i jako całość jest dziełem sylfów, to świat chimer; z bliska i ze szczegółami to duże handlowe miasto, nierówne, zakurzone, źle brukowane, źle zbudowane, słabo zaludnione, miasto będące bez wątpienia dziełem potężnej ręki, lecz jednocześnie myślą głowy, której

op.cit., s.117bizantyński118; L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej[...]*, s. 331–334.

213 O. Figes, *op.cit.*, s. 117.

214 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 141.

215 O. Figes, *op.cit.*, s. 123.

216 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 186.

217 A. Lazari, *Moskwa i Peterburg [w:] Mentalność rosyjska. Słownik*, red. A. Lazari, Katowice 1995, s. 53.

*zabrakło idei piękna, by stworzyć arcydzieło*²¹⁸.

Zarówno opinia Brytyjki, jak i francuskiego podróżnika na temat dwóch stolic imperium był w istocie podobne. Oboje zwrócili uwagę na narodową specyfikę Moskwy i zachodni charakter Sankt Petersburga. Jednak rozważania Alphonse de Custine były o wiele bardziej szczegółowe, niż te zawarte na kartach wspomnień Brytyjki. Było to spowodowane różnym czasem przebywania w imperium carów. Francuz gościł w Rosji zdecydowanie krócej niż brytyjska nauczycielka, miał natomiast możliwość lepszego poznania Moskwy i Sankt Petersburga. Amelia Lyons, mieszkając na prowincji, miała świadomość, że obraz rosyjskich miast w jej pamiętnikach nie dorówna tym, które zostały spisane przez bardziej doświadczonych podróżników. Ograniczyła się zatem do podania swoich przemyśleń na temat stolic państwa carów.

3.2 Wieś

W trakcie swojego pobytu w Rosji Amelia Lyons odwiedziła co najmniej kilkakrotnie wieś, znajdującą się niedaleko posiadłości państwa T.²¹⁹. Niestety, nie podała jej nazwy. Prawdopodobnie widziała również inne tego typu ośrodki. Swoją pierwszą wizytę opisała w taki oto sposób:

Kiedy przybyłam do wsi, była całkowicie opustoszała. Wszystkie chaty były otwarte na oścież, pilnowane przez kilkoro starszych kobiet i mężczyzn. Kilkoro dzieci w wieku od dwóch do pięciu lat bawiło się (...) Zapytałam starszych ludzi, dlaczego wieś jest opustoszała, ale nie rozumieli mojego rosyjskiego. Próbowałam wyjaśnić tę kwestię przed powrotem do domu. (...) Kiedy wracałam do domu inną drogą nieopodal pól, zrozumiałam dlaczego widziałam zaledwie kilka osób we wsi. Wszyscy chłopcy pracowali na polu. (...) Po moim powrocie do domu wyjaśniono mi, że nie widziałam kobiet, gdyż chłopki pracują tak samo jak mężczyźni, ale w innej części posiadłości²²⁰.

Powyższy opis pokazuje, iż Amelia Lyons podjęła próbę poznania warunków życia jej mieszkańców. Co ciekawe, Brytyjka obejrzała później pracujące mieszkanki wsi i potwierdziła informacje, które usłyszała od państw T.²²¹. Dodatkowo opisała samą strukturę ówczesnej rosyjskiej wsi:

218 A. de Custine, *op.cit.*, s. 122.

219 A. Lyons, *op.cit.*, s. 56.

220 *Ibidem*, s. 58–59.

221 *Ibidem*, s. 60.

Wsie w całej Rosji są do siebie podobne. Chaty są budowane z bloków nachodzących jeden na drugi. Nie posiadają komina (...). Są zawsze z drewna, z dachami obłożonymi gałęziami. Wskutek wykorzystania drewna i gałęzi jako budulca często, nawet pod wpływem intensywnego słońca dochodzi do pożarów, które niszczą całą wieś. Zwiedziłam kilka chat. To nędzne, niewygodne i brudne jednoizbowe pomieszczenia, gdzie podłoga jest zrobiona z gliny i błota.

Zaledwie trzycalowa dziura wybita w murze służy jako okno. Drewniany stół i ława, wykorzystywana w nocy jako łóżko to jedyne meble w pomieszczeniu. Często w pomieszczeniu żyją z ludźmi świnie, kurczaki, kaczki i cielęta²²².

Obraz rosyjskiej wsi przedstawiony na kartach wspomnień Brytyjki był szczegółowy. Jednak Amelia Lyons popełniła błąd twierdząc, iż wszystkie tego typu osady są zbudowane w podobny sposób. Ze względu na różnice klimatyczne wsie rosyjskie różniły się wielkością, a także sposobem budowy domostw. Inaczej wyglądały wioski na północy czy południu imperium carów²²³, nie wspominając o Syberii²²⁴. Jednak rzeczywiście, większość zabudowań na etnicznie rosyjskiej wsi sprawiała przygnębiające wrażenie²²⁵. Także warunki życia na rosyjskiej wsi były nędzne, a chłopci i ich rodziny całymi dniami poświęcały mozolnej i czasochłonnej pracy²²⁶.

Brytyjkę zainteresował wiejski cmentarz znajdujący się nieopodal siedziby państwa T.:

Miejsce pochówków w kształcie okręgu było położone na najwyższym miejscu w okolicy. Widok stamtąd był niesamowity. Nie było żadnych nagrobków ani grobowców, które wskazywałyby nazwiska pogrzebanych, jedynie kilka nieociosanych krzyży z drewna²²⁷.

Amelia Lyons nie była zdziwiona widokiem samego cmentarza, jednak zaskoczył ją brak jakichkolwiek nagrobków wskazujących tożsamość pogrzebanych. Kontrastowało to ze wspaniałymi cmentarzami znajdującymi się w największych miastach Rosji, gdzie chowano arystokratów. Wzbudziło to w niej zadumę, ale i oburzenie:

222 *Ibidem*, s. 58–59.

223 G. Bucher, G. Bucher, *Daily Life in Imperial Russia*, London 2008, s. 132.

224 Więcej na ten temat w: N. A. Minenko, *The Living Past Daily Life and Holidays of the Siberian Village in the Eighteenth and First Half of the Nineteenth Centuries* [w:] *Russian Traditional Culture: Religion, Gender, and Customary Law*, red. M. Mandelstam-Balzer, New York 1992, s. 159–225.

225 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 72.

226 Rosyjscy chłopcy pracowali ciężko, gdyż oprócz ogromu obowiązków na potrzeby panów problemem był też niski poziom techniczny rosyjskiego rolnictwa. W wielu miejscowościach wciąż stosowano trójpolówkę. Metody hodowli zwierząt pochodziły z XV w. Więcej na ten temat w: G. Bucher, *op.cit.*, s. 133–134.

227 A. Lyons, *op.cit.*, s. 58.

Czyż wiemy kto spoczywa pod wspaniałymi egipskimi piramidami? W miejscu ostatniego spoczynku nie ma różnicy pomiędzy biednymi czy bogatymi, pomiędzy potężnymi i bogatymi (...), ale malutcy spoczywają w skromnych mogiłach na cmentarzu przypominającym pustynię²²⁸.

Zdaniem Brytyjki, różnice społeczne w imperium carów były widoczne już na poziomie kultury pogrzebowej i kultu zmarłych. Powyższa opinia miała prawdopodobnie służyć podkreśleniu przepaści dzielącej chłopów od najwyższych warstw społecznych.

Amelia Lyons, opierając się na swoich doświadczeniach przedstawiła ówczesną rosyjską wieś dokładnie, gdyż знаła ją z autopsji. Inni zachodni autorzy nie zamieścili w swoich dziełach dokładnego opisu struktury i budowy wiosek znajdujących się w imperium carów np. Alphonse de Custine ograniczył się jedynie do uwag na temat specyfiki niektórych mieszkańców wsi:

Gdybym miał przywieźć z podróży do Rosji tylko wspomnienie o tych [wiejskich] pogodnych starcach, opartych o te drzwi bez zamków, nie żałowałbym wysiłków podjętych dla zobaczenia istot tak odmiennych od wszystkich innych chłopów na świecie. Szlachetność chaty zawsze budzi we mnie głęboki szacunek²²⁹.

Rozważania Francuza na temat życia wiejskiego w tym okresie są dosyć naiwne w porównaniu ze spostrzeżeniami zawartymi we wspomnieniach Brytyjki.

3.3 Małżeństwo i obrzędy z nim związane

Amelia Lyons miała okazję poznać okoliczności towarzyszące zawieraniu małżeństw rosyjskich chłopów. Na kartach wspomnień zapisała:

Jeśli rosyjscy chłopci chcą wejść w związek małżeński, odwiedzają swoją panią i pana z prośbą o błogosławieństwo. (...) wręczają im podarunki, np. jajka dla pani domu. Pan domu częstuje ich alkoholem i wznosi toast za zdrowie młodej pary²³⁰.

Brytyjka odebrała opisane wydarzenie jedynie jako element ludowego folkloru i tradycji. Zdarzenie, którego była świadkiem miało jednak głębsze znaczenie. Rosyjscy chłopci, chcąc wejść w związek małżeński, musieli prosić o zgodę swojego pana²³¹. Dlatego

228 *Ibidem.*

229 A. de Custine, *op.cit.*, s. 155.

230 *Ibidem*, s. 77.

231 L. Bazylow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 56.

blagosławieństwo, o jakie prosiły rodziny nowożeńców, miało najprawdopodobniej charakter takiej właśnie prośby. Amelia Lyons nie zrozumiała kontekstu tego zdarzenia, gdyż w ówczesnej Wielkiej Brytanii żaden chłop nie musiał zwracać się z prośbą o możliwość zawarcia małżeństwa. Należy zaznaczyć, iż wiejskie małżeństwa w Rosji XIX w. nie były zawierane z miłości, lecz jako kontrakt pomiędzy rodzinami. Ślub był zbiorowym obrzędem, obchodzonym przez całą wspólnotę mającym na celu złączenie młodej pary i nowego gospodarstwa z patriarchalną kulturą wsi i Cerkwią²³². Na prowincji kobiety w chwili zamążpójścia miały najczęściej czternaście lat, zaś mężczyźni szesnaście lat²³³.

Angielska podróżniczka opisała również przebieg przygotowań do ślubu ze szczególnym uwzględnieniem tradycyjnych rytuałów. Wiele miejsca poświęciła przejazdowi młodej pary do cerkwi:

Nie ma zbyt wiele powagi podczas przygotowań do ślubu rosyjskich chłopów, aczkolwiek sama ceremonia jest wspaniała i pozostaje w pamięci gości, chociaż odbyła się w surowej wiejskiej cerkwi. Osoby, które mają wziąć ślub poszczą i nie piją alkoholu dobę przed rozpoczęciem uroczystości. W dniu ślubu państwo młodzi objeżdżają kilka domów oraz pól w towarzystwie znajomych. Pan młody jedzie na koniu, a panna młoda jedzie za nim. On [pan młody] nosi czerwoną bawełnianą chustę zawiązaną na szyi, jako znak wyróżniający. Panna młoda siedzi w wozie, razem z matką i starszą kobietą. Jej twarz jest zakryta cienką tkaniną, ma założony welon. Nosi wyjątkową elegancką suknię, jakże inną od tych noszonych na co dzień. Młoda para jest smutna podczas dnia ślubu, na co być może ma wpływ ich długi post. Wszyscy śpiewają głośno rosyjskie pieśni²³⁴.

Amelia Lyons przedstawiła stosunkowo wiernie obrzędy ludowe poprzedzające ślub. Były one dosyć istotne, gdyż pogańskie zwyczaje mieszały się z chrześcijańskimi²³⁵. Przedstawiła rytuały mające na celu podkreślenie przeistoczenia młodej kobiety w mężatkę, co przejawiało się w zakryciu włosów chustą²³⁶. Brytyjka zwróciła również uwagę na drogę młodej pary do cerkwi. Z jazdą do niej i z powrotem łączyło się najwięcej przesądów i wróżb²³⁷. Niestety, angielska podróżniczka nie przedstawiła wszystkich

232 O. Figes, *op.cit.*, s. 187.

233 N. L. Pushkareva, *Woman in Russian History: From Tenth to the Twentieth Century New Russian*, New York 1997, s. 157.

234 A. Lyons, *op.cit.*, s. 77–78.

235 J. M. Lotman, "Agreement" and "Self-giving" as Archetypal Models of Culture [w:] *The Semiotics of Russian Culture*, red. A. Shukman, Michigan 1984, s. 126.

236 W rosyjskiej kulturze ludowej XIX w. uważano odsłonięte włosy kobiece za zmysłową podniętę. Zamężne chłopki ukrywały włosy pod chustą. Więcej na ten temat w: O. Figes, *op.cit.*, s. 188.

237 L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej[...]*, s. 384.

aspektów rytuałów przedślubnych. W jej relacji brakowało informacji dotyczących np. znaczenia symboliki pieśni śpiewanych podczas przygotowań czy opisu obrzędów dokonywanych w domu bądź w bani²³⁸.

Należy zaznaczyć, iż fazy obrzędu weselnego różniły się znacznie od siebie w poszczególnych częściach imperium rosyjskiego, a nawet w poszczególnych wsiach²³⁹. Brytyjka nie mogła być świadkiem wszystkich obrzędów związanych ze chłopskim ślubem, gdyż jako cudzoziemka nie cieszyła się pełnym zaufaniem chłopów.

Amelia Lyons opisała także sam wiejski ślub:

Kiedy dojadą już do cerkwi, wszyscy mieszkańcy wsi im towarzyszą. (...) Pan i panna młoda stoją na desce umieszczonej w centrum kościoła. (...) Matka panny młodej stoi po jej stronie cerkwi, zaś rodzina pana młodego po jego. Kiedy wszyscy zajmą swoje miejsca, pop czyta szybko i bardzo głośno w starocerkiewnym.

Po przeczytaniu, lub raczej zaśpiewaniu, informuje parę, że są małżeństwem i wręcza im pierścienie. Następnie [pop] wręcza im puchar wina, z którego piją oboje. Po tym duchowny wkłada im na głowy cienkie, duże korony. Następuje inwokacja z prośbą o przychyłność niebios. Na końcu wiąże im ręce trzykrotnie, odczytuje formuły kończące ceremonię²⁴⁰.

Amelia Lyons dosyć wiernie oddała przebieg prawosławnego ślubu. Następnie krótko opisała samo wesele:

Przyjęcie trwało cały dzień. Chłopi pili i świętowali. Nowożeńcy udali się do swojego pana i pani, by usłyszeć od nich życzenia²⁴¹.

Obraz ślubu i przygotowań do niego na kartach wspomnień Brytyjki był dosyć dokładny. Rzeczywiście, wesele spełniało istotną rolę w życiu mieszkańców wsi i brali w nim udział wszyscy mieszkańcy²⁴². Niestety, najprawdopodobniej Amelia Lyons nie mogła wziąć udziału we wszystkich uroczystościach związanych ze chłopskim ślubem. Wskutek tego jej opis posiada pewne braki.

238 Przykładem takiego rytuału jest obrzęd *dziewicznik*. W noc przed ślubem panna młoda była kompana przez młode dziewczęta w bani. Towarzyszyły temu pieśni, mające zapewnić ochronę przyszłej mężatce i jej dzieciom. Więcej na ten temat w: O. Figes, *op.cit.*, s. 188.

239 L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej[...]*, s. 384.

240 A. Lyons, *op.cit.*, s. 78–79.

241 *Ibidem*, s. 79.

242 L. Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej[...]*, s. 384–385.

3.4 Muzyka

Z racji swej nauczycielskiej profesji, obejmującej również lekcje gry na instrumencie, Amelia Lyons była zainteresowana rosyjską muzyką. W swoim pamiętniku napisała:

Rosjanie są zdecydowanie muzykalni. W wyższych warstwach muzyka jest często doskonale wykonywana, widać że pilnie ćwiczą. Istnieje niezliczona liczba ludowych rosyjskich pieśni, które chłopcy ciągle śpiewają. Wielokrotnie widziałam, jak wracające z pracy [na polu] kobiety nuciły jakieś pieśni. Często młodzi ludzie w trakcie tańców śpiewają i tańczą, ile tylko mają sił²⁴³.

Faktycznie muzyka była w ówczesnej Rosji wszechobecna. Funkcjonowała zarówno na salonach, jak i na wsi²⁴⁴. Do panowania Mikołaja I utwory muzyczne pisane dla elity zazwyczaj nie nawiązywały do twórczości ludowej, zaś sama rosyjska muzyka pozostawała pod wpływem zachodnich twórców²⁴⁵. Do grania utworów wykorzystywano zagraniczne instrumenty, które bez trudu można było nabyć w największych miastach imperium²⁴⁶.

Brytyjka opisała szlachecką rodzinę R-f, która była niezwykle muzykalna:

Każdy z członków posiadał niezwykle talent muzyczny. Wszyscy mają cudowne, doskonałe głosy. W pobliżu swojej siedziby wzniesli amfiteatr. Codziennie ćwiczą. Jeśli przybywają do nich goście, odbywa się przedstawienie, najczęściej opera. Goście pełnią rolę chóru²⁴⁷.

Opis specyficznej pasji rodziny R-f pióra Amelii Lyons był niezwykle ciekawy. Z jednej strony potwierdzał tezę brytyjskiej autorki o muzykalności Rosjan, z drugiej strony pokazuje rys mentalności szlachty imperium carów, która dla realizacji swoich pragnień była gotowa na wiele²⁴⁸.

Z pamiętnika wynikało, że utwory wykonywane w dworach rosyjskiej szlachty

243 A. Lyons, *op.cit.*, s. 91.

244 R. Stites, *Serfdom, Society, and the Arts in Imperial Russia. The Pleasure and Power*, London 2005, s. 53.

245 Rosyjscy muzycy kształcili się w niemieckich konserwatoriach. Do początku XIX w. świecka muzyka artystyczna spoczywała w rękach cudzoziemców. Efektem tego zjawiska były utwory wzorowane na zachodnich koncepcjach. Dopiero w latach 30. XIX w. do nurtu operowego przenikają elementy ludowej muzyki. Więcej na ten temat w: J. Chomiński, K. Wilkowska-Chomińska, *Historia muzyki*, Kraków 1990, t. 2, s. 162.

246 R. Stites, *op.cit.*, s. 56.

247 A. Lyons, *op.cit.*, s. 89.

248 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 38–39.

i arystokracji należały do kanonu europejskiej klasyki. W opinii Brytyjki, elity imperium carów doskonale znały zachodnią twórczość. Miało o tym świadczyć wykonanie fragmentów *Don Juana* w trakcie odwiedzin u znajomych państwa T²⁴⁹. Warto podkreślić, iż samą pamiętnikarkę bardziej zainteresowała rosyjska muzyka ludowa, stojąca w opozycji do salonowych zeuropeizowanych melodii.

Na kartach swoich wspomnień Amelia Lyons zapisała m.in.:

Chłopi zazwyczaj śpiewają podczas pracy, czasami jeśli wykorzystują do niej konie, kierując piosenki do zwierząt. Często podczas śpiewania improwizują, wymyślają własne słowa do starych i dobrze znanych rosyjskich melodii²⁵⁰.

Autorka pamiętnika zwróciła uwagę na istotną rolę muzyki w życiu rosyjskich chłopów. Z drugiej strony, popełniła błąd, łącząc wykonywanie ludowych pieśni jedynie ze sferą pracy. W istocie rzeczy, rosyjscy chłopci śpiewali nie tylko podczas zwykłych zajęć, ale również uroczystości rodzinnych i w toku wypełniania obrzędów²⁵¹. Warto jednak podkreślić, że Brytyjka dostrzegła spontaniczny sposób powstawania piosenek ludowych oraz istnienie ludowych melodii.

Amelia Lyons zapisała nawet jedną z piosenek wykonywanych przez chłopów. Opowiadała ona o ciężkim życiu rosyjskich mieszkańców wsi²⁵². Potwierdzało to zainteresowaniu angielskiej podróżniczki wiejskim folklorem imperium carów.

3.5 Rosyjska kuchnia i alkohol

Na łamach pamiętnika Amelii Lyons często pojawiają się nawiązania do rosyjskiej kuchni oraz spożywania posiłków przez różne warstwy społeczne imperium carów. Angielską nauczycielkę zaciekał sposób, w jaki jedli chłopci w trakcie pracy:

Jedli z żelaznego kotła, niczym cyganie. Rosyjscy chłopci nie używają widelców ani noży, jedynym instrumentem jaki ułatwia im spożywanie posiłków jest drewniana łyżka. Mięso jedzą rzadko. Zaskakujące jest, iż do posiłku pili wyłącznie wodę²⁵³.

Opis spożywania posiłków przez chłopów w trakcie pracy zawarty w pamiętniku

249 A. Lyons, *op.cit.*, s. 93.

250 *Ibidem*, s. 91–92.

251 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 223.

252 A. Lyons, *op.cit.*, s. 92.

253 *Ibidem*, s. 95.

Brytyjki można uznać za prawdziwy. Mieszkańcy rosyjskiej wsi nie używali sztucców poza drewnianymi łyżkami. Amelia Lyons miała świadomość ubóstwa i monotoni kuchni rosyjskiego chłopstwa²⁵⁴.

Autorkę zaskoczyło, iż chłopci, których widziała, pili tylko wodę. Z drugiej strony, zauważyła, że:

*(...) część pracowników rolnych piła po kryjomu wódkę. Jest to najlepsza rzecz jaką może zaoferować rosyjskim chłopom szlachta. Dzięki niej mogą wykonać, każdą nawet najbardziej trudną i żmudną pracę*²⁵⁵.

W powyższym opisie Brytyjka zwróciła uwagę na problem alkoholizmu, trapiący społeczeństwo rosyjskie, zwłaszcza jego niższe warstwy. Rosyjscy chłopci pili masowo wódkę, gdyż była to jedna z ich nielicznych rozrywek. Także rosyjscy szlachcice często nagradzali swoich poddanych alkoholem. Problem dotyczył zresztą też innych warstw społecznych. Wódka miała być lekiem na wszystkie choroby, zwłaszcza cholera²⁵⁶.

Angielska nauczycielka podała również swoją definicję rosyjskiej gorzałki:

*Silny spirytus przypominający ocet winny, który rosyjscy chłopci piją, aż się nim odurzają*²⁵⁷.

Nie była to dokładna definicja rosyjskiej wódki. Amelia Lyons myliła się również ograniczając krąg osób spożywających ten specyfik jedynie do chłopów. Rosyjska szlachta również była uzależniona od alkoholu. W I połowie XIX wieku statystyczny mieszkaniec Rosji spożywał 1,3 l spirytusu rocznie²⁵⁸, zaś około tysiąca umierało z przepicia²⁵⁹.

Niewiele miejsca w pamiętnikach Amelii Lyons zajął opis kuchni i potraw podawanych na salonach.

Dania u znajomych państwa T. przygotowywał znany francuski kucharz:

*Miał opinię świetnego kucharza, nie tylko w Rosji, ale też w Paryżu i innych europejskich miastach. (...) Podróżował od Paryża do Sankt Petersburga, by spróbować nowych potraw*²⁶⁰.

254 R. E. F. Smith, D. Christian, *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge 1984, s. 255.

255 *Ibidem*.

256 Więcej na ten temat w: L. Bazyłow, *Spoleczeństwo rosyjskie[...]*, s. 78–79; L. Himelstein, *King of Vodka. The story of Pyotr Smirnov and Upheaval of an Empire*, London 2009, s. 3.

257 A. Lyons, *op.cit.*, s. 102.

258 Więcej na ten temat w: R. E. F. Smith, D. Christian, *op.cit.*, s. 295.

259 O. Figes, *op.cit.*, s. 127.

260 A. Lyons, *op.cit.*, s. 87.

Zatrudnienie cudzoziemskiego kucharza świadczyło nie tylko o rozrzutności szlachty imperium carów, ale również o wpływie europejskiej kuchni na rosyjską. Nie było to niczym niezwykłym²⁶¹. Dopiero w I połowie XIX wieku na stołach w rosyjskich pańskich siedzibach zaczynają dominować rodzime potrawy²⁶².

W majątku państwa T. Amelia Lyons miała okazję oglądać dworską kuchnię. Brytyjka opisała jej funkcjonowanie w ten sposób:

W kuchni pracowało sześć kucharek (dwie główne i cztery pomocnice), wszystkie zawsze zajęte. Jedna robiła chleb, inna ciasto, reszta przygotowywała zupę stschee²⁶³ na obiad²⁶⁴.

Wydaje się, iż obraz funkcjonowania rosyjskiej kuchni jest dosyć dokładny. Niestety, Amelia Lyons nie opisała zbyt wielu potraw w swoim pamiętniku. Wspomniała o daniu o nazwie *paskha*, spożywane podczas Wielkanocy:

(...) ciasto z kremem zrobionym z porzeczek, masła i rodzynek²⁶⁵.

Brytyjka wspomniała również, iż smakują jej rosyjskie zupy, w tym wspomniany już wcześniej kapuśniak.

261 L. Bazyłow, *Spółeczeństwo rosyjskie[...]*, s. 77.

262 O. Figes, *op.cit.*, s. 125.

263 Pisownia oryginalna. Amelia Lyons opisała tę potrawę jako zupę z mięsem. W istocie rzeczy był to kapuśniak. Więcej na ten temat w: R. E. F. Smith, D. Christian, *op.cit.*, s. 252.

264 A. Lyons, *op.cit.*, s. 53.

265 *Ibidem*.

Zakończenie

Amelia Lyons prezentowała sobą przymioty kobiety nowego typu – damy nie do końca odzwierciedlającej ideały epoki wiktoriańskiej. Była zdecydowanie bardziej przedsiębiorcza i samodzielna materialnie. Dzięki wykształceniu i walorom intelektualnym, angielska nauczycielka napisała pamiętnik przedstawiający w niekonwencjonalny sposób mikołajowską Rosję.

Brytyjka wyodrębniła w społeczeństwie rosyjskim następujące warstwy: szlachtę, chłopów, kupców, szeregowych popów. Dużo miejsca w jej wspomnieniach zajął opis szlachcianek. Dokładność relacji stanowiła pochodną kontaktów autorki pamiętnika z przedstawicielami wymienionych wyżej grup społecznych. Z tego powodu najpełniejszy wydaje się obraz szlachty oraz kobiet z tego kręgu ludności imperium carów. Inne grupy społeczne opisane przez nauczycielkę są przedstawiane w realistyczny sposób.

Rosyjska kultura materialna i duchowa została ujęta przez Amelię Lyons w dość wyczerpujący sposób. Angielska nauczycielka opisała najważniejsze rosyjskie miasta i wieś. Podczas gdy obraz stolic imperium carów raził pewną powierzchownością, wieś została przedstawiona w sposób realistyczny. Warto podkreślić, iż Brytyjkę interesowały przede wszystkim elementy ludowe i etnicznie rosyjskie.

Relację Amelii Lyons z mikołajowskiej Rosji odróżnia od innych publikacji np. de Custine'a, dokładność i realizm opisu. Autentyzm obrazu Rosji w pamiętniku Brytyjki został osiągnięty dzięki kilku czynnikom. Nauczycielka przebywała w państwie Mikołaja I zdecydowanie dłużej niż większość podróżników. Odróżniała ją również znajomość języka rosyjskiego, gdyż większość cudzoziemców przebywających w Rosji posługiwała się jedynie francuskim. Amelia Lyons przez większą część swojego pobytu w imperium carów mieszkała na prowincji. W swoim pamiętniku nauczycielka zawarła przede wszystkim obraz ówczesnych rejonów oddalonych od stolic. Ten element także odróżnia ją od większości podróżników przybywających do Rosji w tym okresie.

Wspomnienia Amelii Lyons dopełniają obraz Rosji zawarty w dziele Astolphe de Custine'a *Listy z Rosji*. W opisie rosyjskiej prowincji można miejscami uznać je za bardziej szczegółowe i kompleksowe.

Summary

The Image of Nicolas I of Russia in the Diary of Amelia Lyons (1849-1854)

Russians have been interested in western voyagers since the 16th century. Many academic papers were written in the nineteenth-century tsarist empire, there are numerous accounts regarding this vast country under the rule of Nicholas I. The reign of Tsar is to this day the subject of study. The idea of this paper arose from the desire to present this period in the history of Russia from the perspective of women and foreigners who were lived mainly in the provinces of the country ruled by the Nicolas I.

The subject of this book is the presentation of the English governess's life in Russia reigned by Nicolas I. However, the author's intention was not the biography of Amelia Lyons. My aim was also presenting Lyons's views on Russia between 1849-1854. Such a presentation of this problem has not been covered sufficiently in the Polish historiography so far.

The issues are presented in a thematic order and they are divided into three parts.

The first part contains the biography of Amelia Lyons and the description of Russia reigned by Nicolas I.

The second part depicts the Russian society described by Amelia Lyons who wrote about people's perception of the Russian empire at the end of the reign of Nicholas I (1825-1855). It describes all social groups: the nobility, merchants, peasants, priests, and the specificity of the situation and the position of Russian women.

The third part analyzes Russian spiritual and material culture presented by Amelia Lyons. It describes the main cities in the tsarist empire (Moscow and St. Petersburg) and the Russian villages. It presents the rituals of the peasant marriage, as well as Russian folk music in Amelia Lyons's notes. In the final part of this chapter the selected aspects of Russian cuisine are presented.

Bibliografia

I. Źródła

Custine A de., *La Russie en 1839*, Paris 1843, t. 3, ze strony: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k82810m.r=De+Custine.langEN> (4.03.2010)

Custine A de., *Listy z Rosji. Rosja w 1839 r.*, Gdańsk 2001.

Lyons A., *At home with the gentry: a Victorian English lady's diary of Russian country life*, Nottingham 1998.

Dupré de Saint-Maure J.P., *Petersburg, Moscou et les provinces*, Paris 1830, ze strony: <http://gallica.bnf.fr/Search?ArianeWireIndex=index&p=1&lang=en&q=Dupr%C3%A9+de+Saint-Maure%2C+Jean-Pierre+%C3%89mile+> (16.02.2010).

II. Opracowania

Aron J. P., *Préface*, [w:] *Misérable et glorieuse, la femme du XIXe*, red. Jean-Paul Aron, Paris 1980, s. 10–11.

Ashurst Biggs C., *Great Britain [w:] History of Woman Suffrage*, t. III, red. E. C. Stanton, S. B. Anthony, M. Gage, Urbana 2005, s. 833–895.

Bazyłow L., *Dzieje Rosji: 1801–1917*, Warszawa 1971.

Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.

Bazyłow L., *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984.

Bazyłow L., *Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX w.*, Wrocław 1973.

Bisha R., Mheith J. M., Holden Ch., Wagner W., *Russian Woman 1698–1917: experience and expression an anthology of sources*, Bloomington 2002.

Bogucka M., *Woman in the History of Europe: from Antiquity till the Begin of the XXIst Century*, Warszawa 2008.

Boro-Petrovich M., *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*, Columbia 1966.

Bortkun B., *Ogólna charakterystyka ekonomicznych poglądów dekabrystów*, „Międzyuczelniany zeszyt naukowy *Studia Społeczno–Ekonomiczne*” 1967, nr 14, s.105–126.

Brown R., *Society and Economy in Modern Britain 1700–1850*, New York 2002, s. 219–221.

- Bucher G., *Daily Life in Imperial Russia*, London 2008.
- Cadot M., *L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française*, Paris 1966.
- Cegielski T., *Tabu, a samotność w kulturze wiktoriańskiej Anglii* [w] *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturalne aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*. red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcza, Warszawa 2006, s. 31–53.
- Chomiński J., Wilkowska-Chomińska K., *Historia muzyki*, t. 2, Kraków 1990.
- Chwalba A., *Imperium korupcji w Rosji i Królestwie polskim*, Kraków 1995.
- Crisp O., *Studies in the Russian Economy before 1914*, Plymouth 1976.
- Demkin A. W., *Ruskoje kupieczestwo XVII–XVIII w*, Moskwa 1990.
- Drużynin N. M., *Gosudarstwienne krestjane i reforma P.D Kisielewa*, t. 2, Moskwa 1958.
- Figes O., *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, Warszawa 2007.
- Frank S. P., *Crime, Cultural Conflict and Justice in Rural Russia, 1856–1914*, London 1999.
- Giza A., *Sergiusz Uwarow i jego teoria oficjalnej ludowości*, Slavia Orinetalis 1991, nr 1/2, s.137–150.
- Giza A., *Uniwersytety rosyjskie w dobie panowania Mikołaja I (1825–1855)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Studia Historyczne” 1987, nr 1. s. 49–66.
- Gromkowska A., *Kobieta epoki wiktoriańskiej: społeczne konstruowanie ciała i tożsamości*, „Terazniejszość. Człowiek. Edukacja” 2000, nr 4. s. 59–75.
- Grosvenor-Myer V., *Niezłomne serce*, Warszawa 1999.
- Grudzińska-Gross I., *Piętno rewolucji. Custine, Tocqueville, Mickiewicz i wyobrażenia romantyczna*, Warszawa 2000.
- Himmelstein L., *King of Vodka. The story of Pyotr Smirnov and Upheaval of an Empire*, London 2009.
- Juchniow N. W., *Peterburg – Mnogacionalnaja stolica* [w:] *Staryj Peterburg. Istoryczkoj-etnograficzeskije Issledowanija*, red. N. W. Juchniowa, Lennigrad 1982, s. 7–52.
- Kucharzewski J., *Od białego do czerwonego caratu. Epoka Mikołajowska*, Warszawa 1998.
- Korkuć J., *Rosjanie w oczach podróżników francuskich w czasach restauracji i monarchii lipcowej*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1998, z.125, s. 71–88.
- Kraskowska E., *Siostry Brontë*, Kraków 2006.
- Lazari A., *Moskwa i Peterburg* [w:] *Mentalność rosyjska. Słownik*, red. A. Lazari, Katowice 1995, s. 53.
- LeDonne J. P., *Absolutism and Ruling Class: The Formation of the Russian Political*

- Order, 1700–1825*, New York 1991.
- Lejeune P., *Dziewczęce „Ja”*, „Teksty Drugie” 2003 nr 2/3 s. 192–211.
- Lincoln B. W., *Mikołaj I*, Warszawa 1988.
- Lotman J. M., “Agreement” and “Self-giving” as Archetypal Models of Culture [w:] *The Semiotics of Russian Culture*, red. A. Shukman, Michigan 1984, s. 126–140.
- Łatyszczek O., Mironowicz E., *Historia Białorusi. Od XVIII do XX w.*, Białystok 2002.
- Marriot J. A. R., *Anglo-russian relations 1689–1943*, London 1944.
- Mazour A. G., *Modern Russian Historiography*, Pricetown 1958.
- Minenko N. A., *The Living Past Daily Life and Holidays of the Siberian Village in the Eighteenth and First Half of the Nineteenth Centuries* [w:] *Russian Traditional Culture: Religion, Gender, and Customary Law*, red. M. Mandelstam-Balzer, New York 1992, s. 159–225.
- Możdyńska-Nawotka M., *O modach i strojach*, Wrocław 2005.
- Mucha B., *Dekabryści*, Warszawa 1979.
- Nowak A., *Od imperium do imperium*, Kraków 2004.
- Pipes R., *Rosja Carów*, Warszawa 2006.
- Pushkareva N. L., *Woman in Russian History: From Tenth to the Twentieth Century New Russian*, New York 1997, ze strony: [http://gigapedia.com/items/234089/women-in-russian-history—from-the-tenth-to-the-twentieth-century—the-new-russian-history—\(15.03.2010\)](http://gigapedia.com/items/234089/women-in-russian-history—from-the-tenth-to-the-twentieth-century—the-new-russian-history—(15.03.2010)).
- Riasanovski N., *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825–1855*, Berkeley 1959.
- Robinson T. G., *Rural Russia under the old regime. A history of landlord – peasant world and a prologue to the peasant revolution of 1917*, Berkeley 1967.
- Serczyk W. A., *Katarzyna II*, Wrocław 2004.
- Shubin D. H., *A History of Russian Christianity. The Synodal Era to Sectarians 1725–1894*, t. 3, New York 2004.
- Smith R. E. F., Christian D., *Bread and salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia*, Cambridge 1984, ze strony: http://books.google.pl/books?id=DKw8AAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=Salt+and+bread:+a+social+and+economic+History+of+Russia&hl=pl&ei=_DjkS_SoOo21sQaz_tEf&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CDAQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false (7.05.2010), dostęp ograniczony.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 2005.
- Stanton T., *Continental Europe* [w:] *History of Woman Suffrage*, t. III, red. E. C. Stanton, S. B. Anthony, M. Gage, s. 895–921.

- Stites R., *Serfdom, Society and the Arts in Imperial Russia. The Pleasure and Power*, London 2005, ze strony: <http://gigapedia.com/items/82877/serfdom—society—and—the-arts—in—imperial—russia—the—pleasure—and—the—power> (1.05.2010).
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001.
- Śliwowska W., *Mikołaj I i jego czasy*, Warszawa 1965.
- Tarle E. W., *Wojna krymska*, t. 1, Warszawa 1953.
- Tizkin G. A., *Z historii wyższego kształcenia kobiet w Rosji, Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 23, 1983 s. 125–138.
- Toussaint-Samat M., *Historia stroju*, Warszawa 2002.
- Trevelyan G. M., *Historia społeczna Anglii*, Warszawa 1961.
- Uspienski B., *Car i patriarcha. Charyzmat władzy w Rosji*, Katowice 1999.
- Wes M. A., *Classics in Russia 1700–1855: between two Bronze Horsemen*, New York 1992, ze strony: http://books.google.pl/books?id=N9wviNiWb0EC&printsec=frontcover&dq=Classics+in+Russia1700–1855:+between+two+Bronze+Horseman&source=bl&ots=3rvEQd–ohd&sig=dOp153EWWFvU6Z6UQeyEXi7sjPc&hl=pl&ei=W37_S6zGMpGCmgOD2oGJDA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CC-cQ6AEwAw#v=onepage&q&f=false (2. 10.2010), dostęp ograniczony.
- Wyskoczkow L. W., *Wlijanije Peterburga na chozjaństwo i byt gosudarstwiennych krestjan Petersburskoj gub. w pierwoj połowinie XIX w., [w:] Staryj Peterburg. Istoryczkoj–etnograficzeskije Issledowanija*, red. N. W. Juchniowa, Lennigrad 1982, s. 129–147.
- Zimin A. A., *Formirowanie bojarskoj aristokratii w Rossyi, wo wtoroj polowie XV–pierwoj trieti XVI w.*, Moskwa 1988.
- Zins H., *Historia Anglii*, Wrocław 1971.

III. Strony internetowe

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/415020/Florence-Nightingale>(29.12.2009).

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/42575/auditing>. (25. 10. 2009).

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/319353/Pavel-Dmitriyevich-Kiselyov>
(14.03.2010).

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/210052/Giles-Fletcher-the-Elder>
(16.02.2010).

<http://gallica.bnf.fr/Search?ArianeWireIndex=index&p=1&lang=en&q=Dupr%C3%A9+de+Saint-Maure%2C+Jean-Pierre+%C3%89mile+>(16.02.2010).

<http://www.poezda.net/articles/michurinsk.shtml> (18.02.2010).

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/397992/Sir-Roderick-Impey-Murchison>
(16.02.2010).

http://www.museum.ru/museum/1812/Persons/slovar/sl_b26.html (16.02.2010).

Nadaux M., Alphonse de Custine, ze strony: <http://www.19e.org/personnages/france/C/custine.htm> (30.12.2009).

<http://www.uvarovka.ru/history.html?id=4> (25.11.2009: s. 1)

Indeks nazwisk i miejscowości

(Nie obejmuje nazwisk autorów prac zamieszczonych w bibliografii i przypisach)

Aleksander I	13, 15, 16, 41
Amelia Lyons	6
Ancelot Jacques Françoise	21
Aron Jean-Paul	12
Austen Jane	11
Bazyłow Ludwik	7
Bowring E. F.	9
Bronte	
Anne	15
Charlotte	15
Emily	15
Buscher Greta	7
Cadot Michael	7
Christian David	7
Custine Astolphe de	7, 13, 22, 30, 31, 32, 37, 39, 41, 42, 44, 51
Farncombe Rectory	9
Figes Orlando	7
Fletcher Giles	19
Getynga	35
Giza Antoni	7
Godalming	9
Impey Murchison Robert, Sir	20
Jedynakiewicz-Mróż Katarzyna	7
Katarzyna II	13, 16, 36, 40
Kita Jarosław	7
Konstanty	13
Kozłów	24

Kwietniewska Małgorzata	7
Lower Norwood	9
Lyons Amelia .6, 7, 8, 9, 12, 14, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52	
Lyons David	8, 9
Lyons George	10
Lyons Juliana	8, 23
Lyons Walter Scott	9, 10
May Jean-Baptiste	21
McNair John	9
Mikołaj I.....6, 7, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 39, 40, 41, 47, 51, Moskwa.....18, 23, 27, 28, 37, 38, 40, 41, 42	
Napoleon I.....	11
Nightingale Florence.....	12
Paryż	32 35, 50
Paweł I	13
Pipes Richard	7
Puszkariewa Natalia.....	7
R-f	47
Robinson Gerald T.	7
Saint-Maur Dupré de.....	21, 22
Sankt Petersburg	18, 19, 23, 24, 28, 38, 39, 40, 41, 42, 50, 52
Smith Robert E. F.....	7
Śliwowska Wiktoria.....	7
T.	6, 23, 24, 28, 29, 34, 36, 37, 42, 43, 49
Tarle Eugeniusz.....	7
Uwarow Siergiej	16, 17, 32

Wydawnictwo Portalu Wiedza i Edukacja

www.wiedzaiedukacja.eu

www.e-naukowiec.eu

ISBN 978-83-936418-1-9

